

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
AVRASYA ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN'DA
KİMLİK POLİTİKALARI

MERYEM GÜNAYDIN

2501130045

TEZ DANIŞMANI

YRD. DOÇ. DR. AYNA ASKEROĞLU ARSLAN

İSTANBUL - 2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MERYEM GÜNAYDIN Numarası : 2501130045
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : AVRASYA ARAŞTIRMALARI Danışmanı : YRD.DOÇ.DR AYNA ASKEROĞLU ARSLAN
Tez Savunma Tarihi : 04.10.2017 Saati : 12:00
Tez Başlığı : BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAJYAN'DA KİMLİK POLİTİKALARI

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- YRD.DOÇ.DR AYNA ASKEROĞLU ARSLAN		Kabul
2- YRD.DOÇ.DR ÖMER KUL		Kabul
3- YRD.DOÇ.DR FAHRİ ERENEL		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ.DR İSMAİL TÜRKOĞLU		
2- YRD.DOÇ.DR MEHMET SAİT TÜRKHAN		

ÖZ

BAĞIMSIZLIK SONRASI AZERBAYCAN'DA KİMLİK POLİTİKALARI

MERYEM GÜNAYDIN

“Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan’da Kimlik Politikaları” başlıklı bu tez çalışması, Yrd. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan danışmanlığında, Meryem GÜNAYDIN tarafından yürütülmüştür.

Azerbaycan, Sovyetler dönemi ve öncesinde uzun kimlik mücadelesi veren ve tarihte kendi adından ve milletinden bahsettiren en eski Türk boylarından olmuştur. Azerbaycan devlet bağımsızlığı fikrinin tarihi, iki yüzyıldan fazla bir zamanı kapsamaktadır. Bu zaman diliminde bağımsızlık fikri büyük bir gelişim göstermiştir. Bu çalışmada, Azerbaycan’ın gerçek bir ulus devlet durumuna geçerek yürüttüğü politikalar ile bağımsız Azerbaycan’ı nasıl inşa ettiği ortaya koymaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın ana amacı olan kimlik politikalarının anlatımı ile Azerbaycan’ın, hem bağımsızlık öncesi hem de bağımsızlık sonrası dönemleri ile ilgili ipuçları elde edildiği kanaatindeyiz.

Çalışmada takip edilen yöntem aşağıdaki gibidir:

Bu çalışmaya kaynak olabilecek tüm ana veriler tarandı. Kimlik politikalarının tanımlanmasında, dönemi en iyi yansıtan örneklerin, Sovyetler Birliği kıyası ile verilmesine özen gösterildi. Elde edilen veriler ışığında, bağımsızlık sonrasında Azerbaycan’ın durumu ile alakalı değerlendirmeler yapıldı.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Kimlik, Kimlik Politikası, Ulus Devlet

ABSTRACT

IDENTITY POLICIES IN AZERBAIJAN AFTER INDEPENDENCE

MERYEM GÜNAYDIN

This study named “Identity Policies in Azerbaijan After Independence” has been conducted by Meryem GÜNAYDIN under the supervision of Asst. Assoc. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan.

The history of Azerbaijan’s idea of state independence spans more than two centuries. At this time the idea of independence has shown a great improvement. In this study, it was tried to be shown how Azerbaijan constructed independent Azerbaijan with the policies carried on as a real nation state.

The main purpose of our work is to explain the identity policies. By studying the identity policies, we are convinced that we has obtained clues about the Azerbaijan’s identity both its pre-independence and post-independence periods.

The method followed in this study is as follows:

All the main data that could be a source for this study were scanned. The best examples of the identity politics after independence were given by compering with the Soviet regime’s policies. In the light of the obtained data, evaluations were made related to the situation of Azerbaijan after independence.

Key Words: Azerbaijan, Identity, Identity Policy, Nation State

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında, Azerbaycan'ın milli kimlik üzerinden yürüttüğü politikalar ile bağımsız Azerbaycan'ı nasıl inşa ettiğini ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız bir devlet kuran Azerbaycan, her şeyden önce "Azerbaycanlı" kimliğine önem vermiştir. Bunun üzerine inşa edilen politikalarla Azerbaycan'da yaşayan halkın her anlamda öz kimliğinde kendini bulabilmesi için Azerbaycan milliyetçiliğine dayalı bir üst kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır.

Çalışma hazırlanırken başlıktan da anlaşılacağı üzere, bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da uygulanan en temel kimlik politikaları değerlendirilmiştir. Çalışma boyunca kimlik kavramı ile alakalı olan Olivier Roy'un *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi* ve Adam Smith'in *Milli Kimlik* adlı kitaplardan yahut Jale Garibova tarafından hazırlanan *Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu ve Yeniden Biçimlenen Kimlikler* ve Brenda Shaffer'in *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği* gibi doğrudan Azerbaycan'ı ve Sovyet sonrası mevzu eden çalışmalardan yararlanılmıştır.

Tez boyunca, Azerbaycan'ın tarihi süreç içerisindeki sosyal ve siyasi yapısının tarifini yaptıktan sonra, bağımsızlık sonrası kimlik politikaları başlığı altında toplamda en önemli sayılabilecek on bir ana madde, Sovyetler dönemindeki kimlik politikaları ile de kıyaslayarak değerlendirilmiştir.

Araştırmamızın sonuç kısmında ise, çalışmamızın tamamı göz önünde bulundurularak, genel bir açıyla, Azerbaycan'ın, bağımsızlık sonrasında bir Azerbaycanlı kimliği yaratmak için hangi politikalara ağırlık verdiği, hangilerini sıklıkla vurguladığı, bu politikaları uygularken nasıl bir üslup kullandığı, hangi enstrümanlardan yararlandığı değerlendirilmiştir.

Çalışmamamızın, her ne kadar Azerbaycan özelinde olsa da diğer ulus devletlerin bilhassa da Sovyetlerin yıkılmasından sonra bağımsızlığını kazanan çok sayıdaki ülkenin kimlik politikalarının anlaşılmasına katkı sağlayacağı ve karşılaştırma imkânı sunacağı kanaatindeyiz.

Çalışma boyunca desteğini esirgemeyen tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan'a; pek çok konuda yardımlarını gördüğüm Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi Filiz Ferhatoğlu'na, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü personeline; maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen eşime ve aileme teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ	III
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: KİMLİK KAVRAMI	

1. Kimlik Kavramı	4
1. 1. Kimlik Kavramı	4
1. 2. Kolektif Bellek	5
1. 3. Kimliğe Etki Eden Faktörler	7
1. 3. 1. Dil.....	7
1. 3. 2. Din	8
1. 3. 3. Kültür	10
1. 3. 4. Eğitim	11
1. 3. 5. Aile	12

1. 3. 6. Coğrafya13

1. 3. 7. Etnik Köken14

2. Ulusal Kimliğin İnşası15

2. 1. Ulus ve Ulus-Devletlerin Doğuşu ile Ulusal Kimlik.....15

2. 2. Devletlerin Ulus - Devlet ve Ulus - Kimlik Oluşturma
Politikaları ve Araçları-Amaçları19

2. 3. Milliyetçilik23

2. 4. Milli Kimlik26

2. 5. Milli kimliğin şekillen(diril)mesi ve gelişt(tiril)mesi28

2. 6. Milli Kimliğin Unsurları30

3. Kimlikler Siyaseti31

3. 1. Kimlik Kurgusu31

3. 2. Kimlik Siyaseti32

**II. BÖLÜM: AZERBAJCAN'DA MİLLİ KİMLİĞİN KISA TARİHİ VE
AZERBAJCAN KİMLİĞİNİN MİMARLARI**

2. 1. Azerbaycan'ın Kısa Tarihi34

2. 1. 1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti	36
2. 1. 2. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti	37
2. 1. 3. Azerbaycan Cumhuriyeti	37
2. 2. Rus ve Sovyet Dönemi Azerbaycan	39
2. 2. 1. Rus Dönemi Azerbaycan	39
2. 2. 2. Çarlık Rusya'sı Dönemi Azerbaycan'da Milli Kimlik	39
2. 2. 3. Azerbaycan'ın Milli Uyanışında Basının Yeri	41
2. 2. 4. Sovyet Dönemi Azerbaycan	43
2. 3. Azerbaycan Kimliğinin Mimarları	45
2. 3. 1. Hasan Melikzade Zerdabi (1842-1907)	46
2. 3. 2. Mehmedağa Şahtatlı (1846-1931)	47
2. 3. 3. Hüseyinzade Ali (Turanlı) (1864-1942)	48
2. 3. 4. Mirza Celil Memmedquluzade (1866-1932)	49
2. 3. 5. Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)	50
2. 3. 6. Ömer Faik Numanzade (1872-1937)	51
2. 3. 7. Muhammed Hadi (1879-1920)	52
2. 3. 8. Hüseyin Cavid (1882-1941)	53
2. 3. 9. Mehmet Emin Resulzade (1884- 1955)	54
2. 3. 10. Bahtiyar Vahapzade (1925-2009)	56
2. 4. Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan'da Milli Kimlik Düşüncesi	58
2. 4. 1. AHC Döneminden Tam Bağımsızlık Sürecine Kadar Olan Uluslaşma Dönemi	58

III. BÖLÜM: BAĞIMSIZLIK SONRASI İLK LİDERLER VE KİMLİK POLİTİKALARI

3. 1. Bağımsızlık Sonrası İlk Liderler63

3. 1. 1. Elçibey Dönemi 63

3. 1. 2. Haydar Aliyev Dönemi 64

3. 1. 3. İlham Aliyev Dönemi65

3. 2. Bağımsızlık Sonrası Kimlik Politikaları 67

3. 2. 1. Ad Değişirme Komisyonu 67

3. 2. 2. Alfabe Değişikliği69

3. 2. 3. Bayrak ve Milli Marş77

3. 2. 4. Diasporaya Yönelik Politikalar80

3. 2. 5. Dil Politikaları85

3. 2. 6. Din İle İlgili Politikalar92

3. 2. 7. Eğitim İle İlgili Politikalar101

3. 2. 8. Kültür İle İlgili Politikalar 105

3. 2. 9. Milli Tarih Yazımı107

3. 2. 10. Para İle İlgili Politikalar114

3. 2. 11. Tarihi Günler115

SONUÇ121

KAYNAKÇA123

KISALTMALAR LİSTESİ

a. g. e.	: Adı geçen eser
a. g. m.	: Adı geçen makale
ADF	: Azerbaycan Demokrat Fırkası
AHC	: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
AMH	: Azerbaycan Milli Hükümeti
bknz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren / çeviri
Dan.	: Danışman
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edit.	: Editör / editörler
Haz.	: Hazırlayan / hazırlayanlar
s.	: Sayfa / sayfa aralığı
S.	: Sayı
SSC:	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
vb., vd.	: ve benzeri, ve diğerleri
...	: Yazarı bilinmiyor (İnternet kaynağı, para, anayasa maddesi gibi kaynakların yazarsız olduğunu göstermek için kullanıldı.)

GİRİŞ

Kimlik teriminin uzun bir tarihi vardır. Kadim tarihlerden bu yan en çok merak edilen bu terim, daha çok yirminci yüzyılda günümüz araştırmacılarının araştırma konusu haline gelmiştir. Çünkü kimlik, kişilerin ve toplumların bir özelliğidir. Bu anlamda kimlik nedir sorusunu daha iyi tanımlamak için kolektif belleğin tanımından yola çıkıp, kimliğe etki eden faktörlerin ne derece ehemmiyet arz ettiğini anlamaya çalışarak ulusal kimliğin inşasına geçiş için bir zemin oluşturmaya çalıştık.

Benedict Anderson “Ulus hayal edilmiş bir topluluktur.” der. Hayal edilmiştir çünkü üyelerin birbirlerini tanımamasına, birbirleri hakkında pek bir şey bilmemesine rağmen, en küçük ulusu oluşturan o üyelerin zihninde o ulusu oluşturanların toplam hayali yaşamaya devam edecektir. ¹ A. Simith’e göre tarihi açıdan ilk ulusların ortaya çıkışı pre-modern etnik çekirdeklerden filizlenmiştir. Bu filizlenme ile kültürel anlamda etkili olan bu fidanlar daha sonraki dönemlerde devletlerin ulus ormanlarını meydana getirmişlerdir. ²

Uluslararası ilişkiler açısından konuya bakıldığında 1648’de imzalanan Westfalia Barışı, uluslararası siyaset tarihinde ilk olarak *egemen-devlet*, *ulus-devlet* gibi kavramlarının kullanılmaya başlandığı ilk resmi tarih olarak verilebilir. Siyasal kavramlar olarak ortaya çıkan *ulus* ve *ulusal kimlik* olguları devletler tarafından kurgulanmış, bu kavramlar için devletler vatandaşlarını tek bir çatı altında birleştirmeye yönelik politikalar izlemiştir. Kimlik kendi kendine oluşan bir olgu değildir. Ulus devletler bilinçli olarak bu politikalar için ciddi devlet bütçeleri ayırmış, her alanda yatırımlar yapmaya özen göstermiştir. Tezimizin kapsamını da oluşturan işte bu politikaların en önemli argümanlarını dil, din, bayrak, marş, edebiyat, tarih gibi dinamikler oluşturmuştur.

¹ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, (Çev.) İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 20.

² Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 73.

Son yıllarda kimliğin ne olduğu ile ilgili yapılan araştırmaların yanında aslında en çok konuşulan ve tartışılan konular arasında milli kimlik kavramı yerini almıştır. Milli kimlik en geniş anlamıyla, vatandaşlık statüsüne bakılmaksızın bir devlet veya millete ait olma hissiyatıdır. Toplumun tüm bireylerince *ortak* kabul edilen hemen hemen her şey milli kimlik kavramının içinde yer almaktadır. Dolayısıyla ele almış olduğumuz Azerbaycan örneğindeki milli kimliğin bu devlette nasıl inşa edildiği konusu tezimizde cevabı aranan sorulardandır.

Milli kimliğin uygulanmasında Azerbaycan örneği, diğer Türki cumhuriyetler ile kıyas edildiğinde başarılı kimlik politikaları ile öne çıkmaktadır. Bu nedenle çalışmamızda Azerbaycan örneğini ele alıp incelemeyi uygun gördük. Nitekim Azerbaycan en eski Türk boylarından biri olup, Sovyetler dönemi ve öncesinde uzun kimlik mücadelelerinden sonra tarihte kendi adından ve milletinden bahsettirebilmeyi başarmıştır.

Azerbaycan devlet bağımsızlığı fikrinin tarihini bağımsızlığını kazandığı günden itibaren almak yanlış olacaktır. Nitekim Azerbaycan'daki bağımsızlık fikrini iki yüzyıldan fazla bir zaman diliminde görebilmek mümkündür. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra tam anlamıyla bağımsız bir devlet kuran Azerbaycan'ın her şeyden önce *Azerbaycanlı* kimliğine önem verdiğini görmekteyiz. *Azerbaycanlı* kimliği üzerinden ve üzerinde durduğumuz politikalar aracılığıyla bağımsızlık sonrası Azerbaycan'daki milli kimliğin sosyal, siyasi, kültürel anlamda nasıl inşa edildiğini alan kararnameleler ışığında vurgularken, Azerbaycan'ın kimlik inşasında iyi ve başarılı bir örnek teşkil ettiğini anlatmaya çalıştık.

Bu çalışmada, cevap aradığımız bazı sorular ve takip ettiğimiz metotlar aşağıdaki gibidir:

Kimlik nedir?

Kimliğe etki eden faktörler nelerdir?

Ulus ve ulus-devletler nasıl ortaya çıkmıştır?

Rus ve Sovyet dönemi Azerbaycan'ında milli kimliğe bakış nasıldır?

Azerbaycanlı aydınların milli kimliğe katkıları nelerdir?

Bağımsız Azerbaycan devlet başkanlarının milli kimliğe bakış açısı nasıldır?

Bağımsızlık döneminde uygulanan politikalar nelerdir?

Araştırmamızda karşılaştığımız en büyük zorluk bu alan ile ilgili araştırmaların sayıca az olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmamız, Azerbaycan adına düzenlenen derli toplu ilk çalışmalar arasında yerini bulacaktır. Bu nedenledir ki kaynak yoksunluğu nedeniyle araştırmamızda kullandığımız elektronik kaynakların referansı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin resmi devlet siteleridir. Ayrıca kaynak olarak Azerbaycan'ın anayasa maddelerine başvurulmuş ve en temel eserlere atıf yapılmıştır.

Ayrıca, politikalar incelenirken Sovyet dönemi ile bağımsızlıktan sonraki Azerbaycan arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırmalı olarak değerlendirmeye çalıştık.

I. BÖLÜM: KİMLİK KAVRAMI

1. 1. Kimlik nedir?

Kimlik/*identity* teriminin uzun bir geçmişi olsa da tarih boyunca en çok 20. yüzyıl entelektüelinin araştırma ve merak konusu haline gelmiştir. Öyle ki son yirmi yılı aşkın bir süredir psikanalistler, sosyologlar, sosyal psikologlar, tarihçiler hatta edebiyatçılar tarafından ele alınan kimlik konusunda çok çeşitli bakış açıları geliştirilmiştir.

Kimlik, bireyi birey yapan davranışları, düşünceleri, duyguları kısacası bireyin tüm özelliklerini kapsayan yanlarıyla psikoloji biliminin kavramı olarak düşünülmelidir. Kimlik, kişinin, toplum içinde kendini nasıl gördüğü, kendine nasıl bir hayat tarzı biçtiği; toplum tarafından nasıl görüldüğü, nasıl algılandığı olarak tanımlanır. Bu tanımlama, kimliğin, öncelikle bireye ait olduğunu ve birey tarafından yaşandığını gösterir. Bireysel kimliğin oluşum süreci, uzun süren “ben kimim” sorusunu cevaplayabilme çabalarının sonunda ulaştığı bütünlülük ve tutarlılık duygusunu içine alır. Bundan dolayı, bu sürecin psikolojik açıdan bilinmesi, toplumsal kimliğin de anlaşılmasında göz ardı edilemeyecek kadar önem arz eder.

Kimlik, bireysel olmakla, psikolojik, çevreyle ilişkili olmakla sosyolojik boyutları olan çok yönlü bir kavramdır. Bireysel kimliği, doğuştan gelen özelliklere diğer insanlarla olan iletişim ve etkileşim sonucu eklenen kimi özellikler biçimlendirir. Her toplumun kendine özgü tarihsel, kültürel ve toplumsal değerler sistemi olduğu gerçeğinden yola çıkarsak, kimlik, işte tam bu noktada içinde doğup büyüdüğü toplumdan esinlenerek bir yapılanma sürecine girer demek mümkündür. Dolayısıyla bireyin kendine özgü haline gelen kimlik, içinde yaşadığı toplumdan beslenir ve bireyin kendisini ait hissettiği toplumun idealleri ve değerleri ile entegre olması sonucunda toplumsal bir boyut kazanır.

Toplumsal boyut kazanan kimliğin sağlam bir temel üzerine oturabilmesi için bireyin içinde yaşadığı toplumdaki diğer insanlarla karşılıklı iletişim esasına dayalı

bir kültür alışverişine sahip olması gerekir ki bu da zamanla aidiyet duygusunu pekiştirir. Bu duygu sayesinde birey, kendini belli bir topluluğun parçası sayar, neye değer verip vermeyeceği kaygısını ortadan kaldırır, kim olduğunu bilir. Böylece kimliksel sürecini başarıyla tamamlamış birey, toplumsal yapıya sağlam adımlarla biraz daha yaklaşır ve toplum da bu yeni adımların kültürel değerler, idealler, semboller ve normlarla devam etmesini sağlar.³ Sonuçta *bireysel kimlik* ile *toplumsal kimlik* arasındaki ilişkiden doğan *ulusal kimlik*, üçlü kimlik sacayağını meydana getirir.

Kimlik tanımlamasında aidiyet ve mensubiyet duygusu, aynı davranışların sergilenmesinde önemli bir yer tuttuğundan, kimliksel aidiyet duygusunda kültürün yüklediği duygusal bağlılık önemli bir belirleyicilik özelliğine sahiptir.⁴ Stuart Hall, kimliği bir *ara yer* olarak tanımlar ve kimliğin kavram olarak bir gereklilik olduğunu ama aynı zamanda yetersiz olduğunu; kimliğin, sürekli olarak yetersizliğinin farkında olunup yeniden düşünülmesi gereken yeni anlamlara açık, var olan ile olabilecek yeni anlamlar arasında bir tür *teğelleme* aracı olduğunu söyler.⁵

İnsanların ve toplumların bütün özellikleri pek tabii onun kimliğini oluşturabilir. Kısaca özetlemek gerekirse kimlik, bireyin ve toplumun bir özelliğidir. Kimlik nedir sorusuna daha çok açıklık kazandırmak için, kolektif kimliğin tanımlanması, sonrasında kimliği oluşturan faktörler üzerinde durulması gerekir.

1. 2. Kolektif Bellek

Kolektif bellek, kimliğin önemli bir ögesi ve faktörüdür, sıklıkla *kimlik* anlamında da kullanılır. Ailenin, etnik grubun veya ulusların, hatırlanması veya unutulması gereken durumları ihtiva eden, ortak hafızasıdır. Kolektif belleği

³ Erol Göka, *İnsan Kısım Kısım: Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler*, Odak Yayınları, Ankara, 2004, s. 294.

⁴ Marshall Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çev.) Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 405.

⁵ Ferhat Kentel, *Yeni Bir Dil Yeni Bir Toplum*, Bilsam Yayınları, Malatya, 2012, s. 53.

Halbwacs'ın perspektifinden ele alıp değerlendiren Licatave Klein,⁶ kolektif kimlikle alakalı olan üç işlevini şu başlıklar altında incelemektedir:

Kimlik Tanımlama: Bir grubun kendini tanımlayabilmesi için ilk olarak geçmişe referans verme zorunluluğu ortaya çıkar. Bu referans, grubun “Biz kimiz ve nereden geliyoruz?” sorusuna cevap vermesini sağlar. Bu anlamda, etnik veya ulusal büyük gruplar genellikle, kimliklerini temellendiren bir takım mitler geliştirir. Bu mitler kimi zaman popüler inançlardan kimi zaman tarihten beslenir. Sözde objektif olma süsü taşıyan bu tarih, inşa edilecek ulusun temelleri için uzak geçmişten bugüne köprü kurar.

Kimlik Yüceltme: Kolektif bellek, kimliği tanımlamakla kalmayıp, bu kimliğin pozitif olmasını da sağlar. Pozitif kimlik duygusu, gruplar arasındaki mukayese ile oluşur ve bunun için de grubun geçmişi önemli bir materyal olur. Bir grubun geçmişindeki rahatsız edici unsurların veya olumsuz epizodların ortaya çıkarılması, kimlik için bir tehdit oluşturur ve bu kimliği taşıyanlarda huzursuzluk yaratır. Bu nedenle pozitif kimlik oluşturma, ulusları tarihi yeniden yazmaya sürükler.

Grubu Haklılaştırma: Kolektif bellek, grup kimliğinin meşrulaştırılmasında en önemli faktördür. Bir grup, geçmişte bir dış gruba karşı yaptıklarını haklılaştırmak için de kolektif belleğini ayarlayabilir; gruplar geçmişlerini, pozitif kimlik ihtiyaçlarını tatmin edecek şekilde güzelleştirebilir. Bu durumda, grubu haklılaştırma işlevi hem bugün için işletilebildiği gibi, geçmiş için de kullanılabilir.

Bu üç işlev, geçmişin yeniden inşası için pek çok görevi yerine getirebilir. Bunun en somut örneği Ermeni soykırım iddialarının, yıllar boyunca gündeme getiriliş tarzları ve karşı tezlere karşı izlediği politikaların bellek üzerinden bina ettiği kolektif kimlik inşası politikasıdır. Zira bu iddialar, 1915 olaylarını, bir tarihinin çalışma zeminini oluşturan olgusal planlamasından olabildiğince uzak tutmaya,

⁶ Nuri Bilgin, **Kimlik İnşası**, Aşina Kitaplar, İzmir, 2007, s. 236, 237.

olayları kolektif bellek üzerinden yorumlamaya ve dolayısıyla gerçeklikten uzaklaştırarak, illüzyona dayalı bir takım çabalarla desteklenmektedir. Bu çalışmalar, Ermenistan'da yaşayanlardan ziyade diaspora için büyük önem taşıdığından, Ermeni diasporası, kolektif kimlik inşasının müteahhitleri veya kolektif bellek müteşebbisleri gibi görünmektedir. Kolektif belleğin tesisi ve yönlendirilmesi ise “soykırım kurbanı” figürü çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.⁷

1. 3. Kimliğe Etki Eden Faktörler

Kişinin içinde yaşadığı toplumu algılaması ve özümsemesi, o toplumu oluşturan yapı taşlarının bir araya gelmesine bağlıdır. Nitekim bir kimliğin inşası, kişinin kendisini ve kimliğini ön plana çıkaran birtakım faktörlerin harmanlanıp insanda toplanmasıdır da denilebilir. Kimliğe etki eden faktörler şu şekilde sıralanabilir: Dil, Din, Kültür, Eğitim, Aile, Örf-Adetler, Coğrafya, Ekonomi, Etnik Köken.

1. 3. 1. Dil

Dil, duygu ve düşüncelerin ses, işaret, resim, yazı vs. aracılığıyla başkalarına iletilmesine ek olarak bunların saklanmasına ve nesilden nesle aktarılmasına imkân tanıyan, kendi içinde kurallı sistemler bütünüdür. Sosyal bir fenomen olan dil, sosyal üretimin gelişme sürecinde ortaya çıkar ve süreçten bağımsız düşünülemez. Böylelikle insan faaliyetini koordine eden bir araç haline gelir.⁸

Dil, yüzlerce yıllık tarih macerasında her bireyin bir taş koyup inşa ettiği abideler gibidir. Dolayısıyla dil, toplumsal kimliklerin şekillenmesinde, ulusal kimliklerin inşasında, kökü eskilere kadar uzanan en ehemmiyetli faktörlerdendir.

⁷ Bilgin, a. g. e., s. 245.

⁸ M. Rosenthal - P. Yudin, **Felsefe Sözlüğü**, (Çev.) Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1997, s. 111.

Kimlik, bir toplumun bireylerini ayırt edici şekilde benzer yapar. Bir toplumu, o toplum yapan nitelikler *bize karşı onlar*'ın toplamıdır.⁹ Bu nitelikler yerel gelenek ve görenekler, inançlar, dinsel törenler ve kişisel davranışların çeşitliliği ile ilgilidir. Tüm davranış biçimleri içinde dil, en çok tekrar eden bir figür olarak karşımıza çıkar. Dil, bir ana gösterge, bir sembol ve aslında bir kimlik tespit kayıdır. İnsanların davranış biçimlerini ve içinde bulunduğu toplumun kültürünü yansıtan dil aynı zamanda kültürü tayin eder.

Max Weber'e göre, milletin oluşum sürecinde, dil ve paralelinde gelişen edebiyat, kültür merdiveninden çıkmaya başlayan kitlelerin ilk adımları olarak değerlendirilir. Ortak kültürel değerler ile milli bağ görevi görürler.¹⁰ Zira Türk milliyetçiliğinin fikir babası olarak anılan Ziya Gökalp, milli kültürün ilk numunelerini dilin kelimelerinde görürken, medeniyetin ilk örneklerini de yeni sözler biçiminde keşfedilen terimlerinde görmektedir.¹¹

Milliyetçilere göre, milli kültürün en baskın kurucu ögesi dildir. Kültürün diğer unsurları, örf-adetler, dinsel inanışlardaki birlik vb. dil ile ete kemiğe bürünür ve toplumun birleşmesinde kendilerine düşen rolleri oynar. Dil, onu konuşanların simgesidir ve milletlerin ruhunu yansıtır. Dolayısıyla Johann Gottlieb Fichte'ye göre dili yabancı kelimelerden ve etkilerden arındırarak korumak gerekir.¹²

1. 3. 2. Din

Din, bireyin ve toplumun, tutum ve davranışlarını, ilişkilerini kısacası tüm hayatını pek çok yönden etkileyen en temel kurumlardan biridir. Din kavramını pek çok düşünür pek çok farklı ifadeyle açıklamaya çalışmıştır. Bu durum, din kavramıyla ilgili ortak bir tanıma erişmenin zorluğunu ortaya çıkarır.

⁹ David Crystal, **Dillerin Katli: Bir Dilin Ölümü Bir Milletin Ölümüdür**, (Çev.) Gökhan Cansız, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 55.

¹⁰ Max Weber, **Sosyoloji Yazıları**, (Çev.) Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 265.

¹¹ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, (Haz.) Cengiz Mete, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001, s. 39.

¹² Umut Özkırımlı, **Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 35.

W. James, dini duygu, davranış ve tecrübe olarak üç maddede ele alır. S. Freud ise dinin, fitrattan/tabiatan hareketle, aslında kültürün doğuşuna bağlı olduğunu söyler ki ona göre din, ilim, ahlak, sanat gibi bir sünlimasyon/yüceltme olayıdır, üstbenliktir. Freud'un görüşlerine karşı çıkan en yakın arkadaşı C.G. Jung, dinin çekirdeğini kollektif şuuraltında aramıştır.¹³

Din aynı zamanda insanların yaşam tarzını belirler. Kültürel gerçekliğin içinde fertler ve gruplar, dinin aksettirdiği kural ve kaideleri yaşamlarının başından sonuna kadar eylemlerinde ve söylemlerinde açığa vurur. Bu yaşam tarzı ile birey ve toplum, dinin sunduğu bilgilerden yararlanarak hayata başka bir perspektiften bakmaya başlar, diğer bireyler ve toplumlar ile ilişkilerini belli kaideler ışığında düzenleme yoluna gider.

O halde milli kimliğin oluşumunda ve milli birlikteliğin temin edilmesinde din faktörü önemli bir unsur olmaktadır. Çünkü din, birey ve toplumun hemen hemen tüm etkinlik ve yaşam alanlarını kuşatarak kültürün biçimlenmesinde etkin bir rol oynar. Böylece dinin kimlik oluşumundaki etkisi kaçınılmazdır. Milli ayrımın en belirgin özelliklerinden olan kültür, din ile şekillenir ki bir milletin yaratmış olduğu edebiyatta, sanatta, hukukta, felsefede, ahlak ve sosyal yaşama ait tüm değer yargılarında dinin şekillendirici izlerine rastlamamak mümkün değildir.¹⁴ Dolayısıyla dinin, ulusal kimliğin oluşumunda önemli bir yeri vardır.

Din, milli kültürü ve kimliği öylesine kuşatır ki milli değerlerin oluşumunda ve muhafazasında kendine büyük görevler atfeder. Toplumun şekillenmesinde dinin önemli etkileri olduğu gibi toplum da dini şekillendirir. Toplumun bazı etkileri, milli motiflerle süslenmiş bir halde dinin içerisinde yer alarak kimliğin, bilhassa da milli kimliğin oluşumunda ve muhafazasında etkili olmaktadır.

¹³ Musa Musai, "Türkiyeli ve Makedonyalı Arnavutların Sosyal ve Dini Kimlik Algılamaları", (Dan.) Veysel Uysal, Yüksek Lisans Tezi, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 1998, s. 12.

¹⁴ Şahin Gürsoy, "*Milli Kimlik Oluşumunda Dinin Rolü*", (Dan.) Niyazi Usta, Yüksek Lisans Tezi, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 1996, s. 63.

1. 3. 3. Kùltür

Kùltür, kimliğe bakan yüzünün yanı sıra kendine özgü yaşam biçimi ile bir millete ait olan ve onu başka toplumlardan ayıran maddi-manevi oluşumların tümü şeklinde ifade edilmektedir.¹⁵

Latince *cultura* kelimesinden türemiş olan kùltürün birbirine benzeyen pek çok tanımı içinden Sadık Tural'ın “*Kùltür, tarih bakımından mevcudiyeti kesin olarak bilinen toplumların sosyal etkileşme yoluyla nesilden nesile aktardığı maddi ve manevi yaşayış tarzlarının temsil ve tecelli bakımından yüksek seviyedeki bir bileşigi olan, sebebi ve sonucu açısından ise ferde ve topluma benlik, kimlik ve kişilik ile mensubiyet şuurunu kazandırma, bütünleşmiş kılma, yaşanan çevreyi ve şartları kendi hedefleri istikametinde değiştirme arzu ve iradesi veren değer, norm ve sosyal kontrol unsurlarının belirlediği bir sistemdir.*”¹⁶ biçimindeki ifadesini, kùltürün tarifine uygun dinamikleri içeren tanımlamalardan biri olarak kabul etmek gerekir.

Her kùltür bir milletin izini taşımaktadır. Dolayısıyla kùltürün ayırt edici özelliklerinden olan özgünlüğü onu ait olduğu millete götürür. Buna bağlı olarak kùltürün bireylerle ayrı bir münasebeti söz konusudur. Kùltür, aynı normların senteziyle yoğrulmuş bireyler arasındaki diyalogu sağlamasının yanında, bireylerin milli bilincini geliştirip belli bir aidiyet duygusu içinde ortak bir geleceğe birlikte adım atmasını da temin eder.

Kimlik olgusunu ön plana çıkaran kùltür içindeki bölgesel ve yerel farklılıkların var olması ise kùltüre ayrı bir hareketlilik kazandırır ki folklorik çeşitliliğin verdiği canlılık ile kùltür başka bir boyut kazanır. Kùltürün genel karakterini benimseyen fert ise kendi öz benliğiyle farklı bir şahsiyet kurarak bu çeşitlenmeye ek bir çeşitlilik dinamizmi ile karşılık verir. Kùltür, kendi içinde sahip olduğu benzerlikleri ve farklılıklarıyla bir yandan milli birlik temellerinin atılmasına

¹⁵ Sadık Tural, **Kùltürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, Kùltür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 84.

¹⁶ Tural, **a. g. e.**, s. 109.

ön ayak olurken, diğer yandan bireye kültürel farklılık ve canlılık tablosunda kendi kimliğinin rengini bulma hakkı tanımaktadır.

Belirli bir yer ve zamandan, özel tarih ve kültürden dem vurarak yazıp konuşan her insan için kültürel kimlik dinamizminin içinde yer almak önemlidir. Zira kültürel kimlik üzerine atıf yapan iki görüş vardır. Stuart Hall'a göre bunlardan ilki kültürel kimliğin paylaşılan bir kültür, yapay ya da yüzeysel olarak empoze edilen "*benlik*"lerin içinde saklı, ortak geçmiş ve ataları olan insanların ortak noktası olan "*benlikler*" olmasıdır ki bu tanım insanları kültürel kimlikler ile beraber ortak paydaları paylaşan bir "*bir halk*" haline getirmektedir.¹⁷

Yine Stuart Hall'a göre ikinci durum şöyledir: Birçok benzerlik kabul edilmesine rağmen aynı zamanda derin ve önemli farklılık noktaları da yok değildir. Bu farklılıklar da tarihi boyutla birlikte "*gerçekten ne olduğumuzu*" ve "*bize ne olduğumuzu*" belirleyen domino taşlarıdır. Bu ikinci anlamıyla, kültürel kimlik "*var olma*" kadar "*bir olma*" mevzusudur.¹⁸

Kültür, her ne kadar geçmişteyse de bir o kadar da gelecekte var olacaktır. Ancak kültür statik değildir. Süregelen zamanın akışına ayak uydurmasını da bilmektedir. Netice itibarıyla kimliğe etki eden faktörler içinde kültür, insanı konumlandıran ve onun milletin içinde "*var olma*"sını sağlayan bir paradigmadır.

1. 3. 4. Eğitim

Kimliği meydana getiren unsurların, kuşaklara aktarılmasında rol oynayan ana faktörlerden biri de eğitimidir. Eğitim, toplumların her devirde sıkı sıkıya sarıldığı ve nesillerin kişiliklerini karakterize ederek kendi kimliklerini bulma ve öğrenme yetisini sağlayan bir olgudur. Eğitim öncelikle, doğumla birlikte ailede başlar ve sonra çevre, okul gibi kendini geliştirecek çeşitli etkinlik sahaları bulur.

¹⁷ J. Rutherford - A. Stuart, **Kimlik; Topluluk, Kültür, Farklılık**, (Çev.) İrem Sağlamer, Sarmal Yayınları, 1988, s. 174.

¹⁸ J. Rutherford - A. Stuart, **a. g. e.**, s. 177.

Bir kimlik aktarım olgusu olarak görülen eğitim bireyin hayatı boyunca onunla birlikte büyüüp toplum içinde filizlenerek devam eder. Keza bu filizlerin tohumları önce ailede toprağa düşer, sonra da okullarda planlı yürütülen bir süreç olarak karşımıza çıkar. Okulla ilişkisi olan bireylerin ise kendi sosyal çevresiyle olan diyalogu ile yaygın eğitim ortamından bağımsız olmadığı da aşikârdır. Yaygın eğitim, ferdin tüm yaşantısını kuşatarak sosyalleşmesini sağlarken örgün eğitimin ferde bilgi ve beceri kazandırmasının yanında milli amaçların benimsetilmesi gibi bir misyonu da vardır.¹⁹

Ziya Gökalp'e göre eğitimin amacı milli fertler yetiştirmek olmalıdır. Çünkü fertler milli kültürün temsilcisi oldukları takdirde şahsiyet sahibi olurlar. Buradan hareketle milli ferdin yetiştirilmesi bir millet oluşturmak anlamına gelir.²⁰

İnsana temel hak ve özgürlüklerin, ahlak olgusunun ya da hayatın içinden ve dışından bir takım evrensel değerlerin, bilgilerin kazandırılmasına ek olarak özellikle milli bir kimlik oluşumu için önem arz eden manevi unsurların kazanımı eğitimin amaç dairesine girmektedir. Dolayısıyla maddi-manevi yönlerden sağlıklı bireylerin yetiştirilmesi adına eğitim, hem ferdin kendini geliştirebilme imkânı bulabileceği bir alan olmakta hem de ona, topluma faydalı olabilecek bilgi ve beceriler kazandırmaktadır.

1.3.5. Aile

Toplumları oluşturan en küçük sosyal grup ailedir. Aile, insanı toplumsal hayata hazırlayan, onu her anlamda ilmek ilmek işleyen ve geliştiren bir eğitim yuvası fonksiyonundadır. Bir nevi toplumların kimliğini taşıyan atom parçalarıdır. Dolayısıyla aile, toplumun temeli olarak kabul edilmektedir.

¹⁹ Ünver Günay, **Eğitim Sosyolojisi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995, s. 136.

²⁰ Hikmet Yıldırım Celkan, **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, s. 60.

Aile, her toplumda kabul gören, sevgi, saygı, gelenek-görenek gibi unsurların; inançların, ahlaki davranışların, yardımlaşma gibi değerlerin kazanıldığı, kısaca belirtmek gerekirse insanın ilk sosyalleşmesini sağlayan yerdir. Ailenin bu işlevleri, başka bir kurumla karşılaştırılmayacak kadar önemlidir.

Ailenin nüfusu artırımı ve yenileme gibi özelliğinin yanı sıra toplumsal kültürün muhafazasıyla beraber kültürün gelecek nesillere taşınması, milli kimlik açısından da önem arz eden bir meseledir. Nitekim yemek yeme üslubundan giyim tercihine, dini inanışlardan çeşitli törenlere yaşamı biçimlendiren ara sıcakların tümü, ana yemeğin yendiği aile sofrasında başlar.

Ailenin kazandırdığı duyuş ve düşünüş perspektifinden adımını dışarıya atan ferden zaman içinde eğitim ve çevre faktörleri başta olmak kaydıyla pek çok atmosferin tesiri altında değişimler yaşasa da ailenin kişi üzerindeki etkisini göz ardı etmek yahut silmek faydasız olacaktır. İnsanın yetiştirilmesinde ve dolayısıyla kimliğin, kültürün aktarım sürecinde aile, toplum için vazgeçilmez bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. 3. 6. Coğrafya

İnsanların ve toplumların yapısında, kültüründe, davranışlarında coğrafyanın yadsınamaz etkisi öteden beri bilinen bir gerçektir. Aristo'dan bu zamana pek çok düşünür, coğrafyanın medeniyetle ilişkisi üzerinde kafa yormuştur. İnsan ve çevre bileşeni üzerinde en çok duran İbn Haldun, iklimin insan üzerindeki tesirlerini ciddi bir unsur olarak görmüştür.

İbn Haldun, coğrafya ve iklimin insanı etkileyen maddelerini Mukaddime adlı eserinde şöyle izah etmiştir: "İlman orta-kuşak insanları mutedil ve anlayışlı olurlar. Huyları güzel, sanata ve estetiğe kabiliyetli ve isteklidirler."²¹ İbn Haldun'un izahatları her ne kadar soyut olsa da, yüksek medeniyetlerin genellikle orta kuşak ve çevresinden çıkmış olması aslında bunun somut bir göstergesidir.

²¹ İbn Haldun, **Mukaddime**, (Çev.) Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1990, C. I, s. 194.

Beşerî Coğrafya/*Antropocoğrafya* ve siyasi coğrafyanın kurucusu olan, XIX. yüzyılın önemli coğrafyacılarından Friedrich Ratzel, insanın hayat ilişkilerine çevrenin yaptığı etkiyi araştırmalarının merkezine koymuş, tabî ve toplum bilimleri ile coğrafya arasında bir bağ oluşmasını sağlamıştır. Ayrıca coğrafi ortamla devlet sistemi arasındaki ilişkileri göstermeye gayret ederek, beşeri olayların yayılma alanlarının yeryüzü organizmasını meydana getiren şeylerden ayırmamak gereğini vurgulamıştır. Kısaca bazı milletleri genişleme ve mutlak güç kurmaya iten “mekân” kavramını da tanımlamaya çalışmıştır.

1. 3. 7. Etnik Köken

Etnik köken; benimsedikleri dil, din ve sahip oldukları kültür itibarıyla diğer gruplardan farklı ölçütleri olan gruplar için kullanılan bir terimdir. Bir etnik grubun tanımlanması için dilinde, dininde, kültüründe, gelenek ve göreneklerinde, edebiyatında vs. gibi sosyal hayatının her alanında farklılığının olması gerekir.

Avrupa dillerinde ulus (*nation*) kelimesi, Latince “akrabalık” yoluyla birbiriyle ilişkili olmayı ve aynı kabileye ya da kavme ait olmayı bildiren *natio* kelimesinden türemiştir. Ancak modern çağda, ulusal devletlerin kurulmasında, bazı tarihi olaylar farklı etnik gruplardan oluşan toplulukların birbirinin yanında yer almasına neden olmuş ve böylece onlardan bir ulus oluşturmuştur. Çeşitli etnik gruplardan oluşan uluslardan bazıları aynı dili paylaşmakta ve bazıları farklı dili konuşmaktadır. Aynı şekilde yine bu ulusların bazıları aynı dine, bazıları farklı dine mensuplardır. Aynı dile ve etnik gruba bağlı olan topluluklar, aynı topraklarda yaşayabildiği gibi birbirinden farklı topraklarda da yaşayabilmektedirler. Başka bir deyişle birey, kendi topluluğunda kalmış olsa ya da başka bir yere göç etmiş olsa dahi, içinde doğduğu topluluğun üyesi olarak, yaşamının sonuna kadar bu durumla yüz yüze kalmak

durumundadır. Bununla birlikte ayrı yaşayan gruplar bazen birbirlerinin aynı etnik gruptan olduğunu bilirken kimi zaman da bunun farkında bile değillerdir.²²

Mesela, Orta Asya'ya çeşitli halkların yerleşmesinin tarihi oldukça karışıktır. Günümüzde “milliyetler”e karşılık gelen büyük etnik aidiyetler Olivier Roy'a göre toplumların inanmak istediklerinin aksine tarihin derinliklerine kadar uzanmamaktadır. Modern kimlikler tarihin uzantılarıdır ama makro-etnilerin (Özbekler, Kırgızlar, Kazaklar, Türkmenler, Tacikler) tarihine bakıldığında, bunların kırılmalardan ve dönüşümlerden oluştuğu görülür. Kazaklar ve Kırgızlar örneğinde olduğu gibi Özbekler de öncelikle, belli bir zaman diliminde ortaya çıkarak çeşitli toplulukları bir araya toplayan kabile konfederasyonları olmuştur. Bu topluluklar şu veya bu sebepten ötürü doğal kırılmalardan ziyade siyasal süreçler sonucunda etnik gruplar olarak su yüzüne çıkmıştır. Yine Özbek üzerinden örneklendirecek olunursa bir topluluğun bir kabile bağından bağımsız olarak kendini “*etni*” olarak adlandırması açısından, Özbeklere ancak 15.-16. yüzyıllardan itibaren bir “*etni*”dir demek mümkündür.²³

2. Ulusal Kimliğin İnşası

2. 1. Ulusların Doğuşu: Ulus-Devletler ve Ulusal Kimlikler

Benedict Anderson'a göre “*Ulus hayal edilmiş bir topluluktur.*” Aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içeren bir tanımı kapsayacak şekilde hayal edilen cemaatlerden ibarettir. Hayal edilmiştir, çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak ve üyeler birbirleri hakkında pek bir şey

²² Tadeusz Swietochowski, **Russian Azerbaijan 1905-1920**, Cambridge University Press, New York, 1995, s. 32.

²³ Olivier Roy, **Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Çev.) Mehmet Moralı, Metis Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 46.

bilmeyecektir. Ancak her üyenin zihninde onların toplamının verdiği hayal yaşamaya devam edecektir.²⁴

Ulusun, *sınırlı-egemen* bir *topluluk* olarak düşünülmesinin bazı nedenleri vardır. Pek çok insanın yaşadığı kara parçalarının bile sınırlarının sonu vardır ve bu sınırların ötesinde başka uluslara mensup insanlar yaşar. Zaten hiçbir ulus, insanlığın tümü ile örtüştüğünü düşünmez. İnsanların her zaman düşlediği özgürlük rüyasının sınırları bile devletin egemenlik alanıyla çevrilidir. Ulus, yoldaşlık kavramıyla hareket eden bir topluluk yahut cemaat olarak tahayyül edilir. Sınırlı hayaller uğruna ölmeye razı olmalarını mümkün kılan şey de bu kardeşlik duygusudur.

Smith'e göre ise tarihsel bakımdan ilk uluslar, pre-modern etnik çekirdeklerden filizlenmiştir. Kültürel anlamda etkili olan bu ilk fidanlar, daha sonraki dönemlerde devletlerin ulus ormanlarını meydana getirmişlerdir.²⁵ Yine Smith'e göre, "etnik ayırt edicilik" karakteriyle beraber inşa edilen ortak mitler, ortak tarihi hafıza, kültürel argümanlar bir ulusun olmazsa olmaz nitelikleridir.²⁶

Denilebilir ki her topluluk ulus olma özelliğine sahip değildir. Ulus olabilmek için etnisite ve sosyobioloji gibi pek çok enstrüman gereklidir ancak bunlar yeterli değildir. Keza bu enstrümanlardan ziyade toplumun birlikte ve ortak hareket etme bilincinin kültürel ve siyasal anlamda organize olabilecek kadar gelişmiş olması gerekmektedir. Ulus, mevcudiyetini kültürel ve siyasal olarak ortaya çıkarabilen topluluktur.

Uluslararası ilişkiler perspektifinden bakıldığında, modern uluslararası ilişkiler kuramında, 1648'de imzalanan *Westphalia Barışı*'nın ulus-devlet tarihinde önemli bir yeri vardır. Bu barışın imzalanması ile uluslararası ilişkiler başlamış ve uluslararası siyaset hayatında ilk defa *egemen-devlet*, *ulus-devlet* gibi kavramlar önemli bir hal almaya başlamıştır. Yakın zamana kadar siyasal meşruiyetin ana faktörü olarak görülen *ulus* kavramını, 19. yüzyıl düşünürlerinden olan Ernest Renan,

²⁴ Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, (Çev.) İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2014, s. 20.

²⁵ Anthony D. Smith, **Milli Kimlik**, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 73.

²⁶ Anthony D. Smith, **a. g. e.**, s. 115.

uluslar ve milletlerin yeni olduğunu ve çokta gerilere götürmemek gerektiğini vurgular.²⁷

Marksist tarihçi ve yazarlardan olan Eric Hobsbawm, 20. yüzyılı “aşırılıklar çağı” olarak niteler. Çünkü 20. yüzyıl insanlık tarihinin en kanlı dönemleri olan I. ve II. Dünya Savaşlarını, kitlesel katliamları, ekonomik dalgalanmaları, maddi-manevi pek çok yıkımı ve kaybıyla yoksulluğun sınırlarını zorlayan bir dönemi içine alır. Bununla birlikte bu yüzyıla, siyasi ve ekonomik değişimlerin yoğun yaşandığı 18. ve 19. yüzyılın getirdiği olgulardan da bakılabilir. Bu yüzyıllarda özellikle Avrupa’da sosyal, siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda adeta yeni bir dünyanın inşa edildiği görülür. Bu yeni dünyanın getirdiği düzen ve rejimi ortaya çıkaran en önemli etken şüphesiz Fransız İhtilali’dir.

Bu dönemde birçok yerde politik düzeni ve mevcut rejimi alaşağı edip yeni bir düzen kurmayı hedef alan pek çok ihtilal -1789 Fransız Devrimi, 1848 Devrimleri, 1917 Ekim Devrimi, Anti Komünist Devrimler, Radikal Sağcı Devrimler- vuku bulmuş olsa da bu devrimler içinde 1789 Fransız Devrimi, dünya siyasal tarihi açısından en dikkat çekenidir. Bu devrim tüm toplumları derinden etkileyecek olan “insan hakları, eşitlik, özgürlük, kardeşlik ve ulusçuluk” gibi evrensel değerleri ortaya çıkararak, her topluma kendini restore edebileceği fikrini ilham etmiştir.

Ulusların varlık nedeninin altında yatan felsefi paradigmaları kökten değişikliğe uğratması bakımından da diğer ihtilallerden farklıdır. Bu anlamda halkların, kendi kaderlerini tayin etme hakkını savunarak milliyetçilik ideolojisini siyasallaştıran ve buradan hareketle yeni ulus-devletlerin ortaya çıkmasını sağlayan Fransız İhtilalinin yaydığı ilkeler (özgürlük, eşitlik, kardeşlik ideali; medeni toplum; insan hakları, basın, toplantı ve din özgürlüğü vs.) doğrultusunda “egemenlik ulusundur” düşüncesinin hâkim olmaya başlamasının sonucu olarak, yaşanan toplumsal hareketler, monarşik ve otoriter düzenlerin son bulmasına, farklı etnik ve dini kimlikleri barındıran imparatorlukların parçalanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda devletin, belli bir sınıfın veya kurumun elinde olmadığı düşüncesinin

²⁷ Ernest Renan, “*What is A Nation*”, *Becoming National: A Reader*, (Ed.) Eley, Geoff and Suny, Ronald G., Oxford University Press, New York and Oxford ,1996, s. 48.

yaygınlaşmasıyla, milliyetçilik ideolojisi üzerinden yeni siyasal oluşumlara yani ulus devletlerin kurulmasına doğru gidilmiştir.²⁸

18. yüzyıl, milliyetçiliğin miladı kabul edilir. Bu yüzyıl, milliyetçiliğin gündeğümü olmakla beraber, dinsel düşünce tarzlarının da günbatımıdır denilebilir. Aydınlanma dönemi, akılcılık çağını başlatmasının yanında kendi modern karanlığını da getirmiştir. Keza dine dayalı tüm normların bir anda yerle bir olması, dinin kısmen yatıştırdığı manevi olguların su yüzüne çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle tüm bu manevi ruhiyatı dünyevi tarza dönüştürecek yeni bir şey lazım idi. Bu işi yapmaya en elverişli kavram ise *ulus* olarak gün yüzüne çıkmıştır. Rönesans, Reform ve Aydınlanma süreçlerinin doğumunu hazırladığı ulus-devletler, tarih sahnesinde kendini göstermeye başlamıştır. Ulus-devletlerin, teoride, her ne kadar yeni veya tarihsel oldukları tartışılabilir da, pratikte, genellikle siyasal sözcüsü olma iddiasında olduğu ulus tarafından, ezeli bir geçmişten geldiğine ve en önemlisi de sınırsız bir geleceğe doğru kesintisizce ilerleyeceğine inanılır.²⁹

Ulusçuluğun yükselmesiyle bilhassa Osmanlı, Avusturya, Rusya gibi çok uluslu imparatorluklar ulusal baskılara maruz kalarak zayıflamıştır. I. Dünya Savaşı'nın ardından Orta ve Doğu Avrupa'da ulus inşa aşamaları hemen hemen tamamlanmıştır. Savaştan sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda, ABD Başkanı Woodrow Wilson "ulusların kendi kendini yönetmesi" ilkesini savunması ile Alman, Avusturya-Macaristan ve Rus imparatorlukları dağılmış; Finlandiya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk gibi sekiz yeni devlet ortaya çıkmıştır.³⁰

20. yüzyılda, I. Dünya Savaşı'nın doğurduğu sonuçlar kadar, II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve SSCB'nin dağılması da, millet inşası sürecini etkilemiştir. 1991'den bu yana 18 yeni devlet meydana gelmiştir ve bunlardan 15'i SSBC'nin dağılmasıyla Rusya, Beyaz Rusya, Azerbaycan, Ermenistan, Estonya,

²⁸ M. Zeki DUMAN, "Fransız Devriminin Politik Sonuçları ve Tocqueville'in Devrime İlişkin Görüşleri", **Sosyoloji Dergisi**, S. 19, 2008, s. 111.

²⁹ Anderson, a. g. e. , s. 25.

³⁰ Hakan Özdemir, "Ulus Devlet ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XIV, S. I, Haziran 2012, s. 46.

Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan, Gürcistan, Kırgızistan, Kazakistan, Letonya Litvanya, Moldova ve Ukrayna kurulmuştur. Bu durum, dünya siyaset platformunda, ulus kavramının daha da güçlenmesine ve ulus devlete atfedilen önemin gittikçe artmasına neden olmuştur.

Sınırları çizilmiş topraklarda kazanılmış ulusal bağımsızlık ve devletle bütünleşen ulus; kültür, tarih ve dil birliğine dayalı ulusal ve siyasal bir kimlik etrafında ulusçuluk idealini gerçekleştirir. Nitekim bağımsızlık, ulus için meşruiyet sağlar. Devlet, toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasal bakımdan örgütlenmiş ulusun oluşturduğu ve kendi iradesiyle güç kullanımını ifade ederken; ulusal kimlik, bir ulus-devletin çatısı altında ortak din, dil, kültüre sahip olma bilinciyle yaşama potansiyelini gösteren bir oluşumdur. Böylelikle, ulus içindeki tüm gruplar bu bilinçle bütünleşmiş bir kimlik olgusu etrafında kümelenir. Buradan da ulus-devletin olmadığı yerde ulusal kimlikten bahsetmenin anlamsız olacağı sonucuna varılır. Ulusçuluk doktrininin üç temel önermesi, ulusal kimliği daha iyi anlamak adına şunları söyler: Birincisi, dünya uluslar halinde bölünmüştür; İkincisi, her bireyin ait olduğu bir ulus vardır ve ulusa olan bağlılık diğer tüm bağlılıklardan baskındır; Üçüncüsü, uluslar amaçlarını gerçekleştirmek ve otonomlarını devam ettirmek için birlik olmalıdır.³¹

2. 2. Ulus-devlet ve Ulus-Kimlik Oluşturma Politikaları: Araçları ve Amaçları

Ulus-devletlerin ortaya çıkışı ile birlikte uğruna binlerce insanın canını verdiği ulusal sınırlar, kalın ve kırmızı renklerle çizilmiştir. Bundan böyle dünya siyaset sahnesine çıkan toplumların en öncelikli amaçları organize olup, ulus-devlet olma sürecini hızlıca sonuçlandırmak ve bunu uluslararası sistemde kabul ettirmek olmuştur. Siyasal kavramlar olarak ortaya çıkan *ulus* ve *ulusal kimlik* olguları,

³¹ Ufuk Şimşek-Selçuk Ilgaz, “Küreselleşme ve Ulusal Kimlik”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. 1, (2007), s. 194.

devletler tarafından kurgulanmıştır. Dolayısıyla bu kavramlar için devletler, vatandaşlarını tek bir kimlik çatısı altında birleştirmeye yönelik politikalar izlemiştir. Bu politikaların en önemli argümanlarını ulusal dil, bayrak, marş, edebiyat, tarih, tatiller, halk törenleri vs. ritüeller ve kültürel dinamikler oluşturmuştur.

Etnik Köken Meselesi ve Tarih Yazımı: En genel anlamıyla devlet kurmuş halka *ulus* denir ve devleti tanımlayan ulus kimliğine de *ulusal kimlik* denir. Ulusal kimlik oluşturma bir süreçtir ve uzun yıllar alır. İnşası sağlam bir zemin gerektirir; ortak bir geçmiş, tarihi hafıza, mitoloji, ekonomi, toprak vs. gibi. Her vatandaşı ortak bir amaç etrafında toplayacak, hak ve ödevler sistemi içinde örgütleyecek bir organizasyon yetisine ihtiyaç duyar. Bu yüzden devletler, ulusları oluşturmak ve kendini meşrulaştırmak için, vatandaşlarının iftiharla kabullenecekleri etnik ve mitolojik temellere dayanan köklü bir geçmişin varlığına gerek duyar. Devletlerin *etnik çekirdeği*, genel olarak ulusun karakter yapısını belirler ve sınırlarını şekillendirir. Filoloji, tarih ve arkeoloji vasıtasıyla, köklerin *etnik geçmişte* aranması ehemmiyet arz eder. Bu anlamda devletler, hayatta kalma stratejisi olarak, etnik kökenleri bulanık yahut uydurma dahi olsa, kadim geçmişe dayanan bir topluluk yaratmak ve kendi geçmişlerinin *soylu ve eski* olduğunu kanıtlamak adına, ellerindeki malzemedan toplumla ilgili ulusal semboller yaratma ihtiyacı ve kaygısı taşırlar. Tüm devletlerin, devamlılıklarının ve birlikteliklerinin şartı olarak gördükleri bu ihtiyacın, yeni tarih yazılımlarını da beraberinde getirdiği görülür. Bu nedenle *tarihin yeniden yazımı* ile birlikte ulusların köklerinin çok eskilere dayandırılması, yeni ulus-devletlerin, en sık başvurduğu ulus zemini oluşturma yöntemlerindedir.

Dil Politikası: Milliyetçilik çağının Avrupa'da başlamasıyla, Amerika ve civarındaki kurtuluş hareketler döneminin kapanması örtüşmüştür. Eski Dünya'nın yüzünü değiştiren bu değişimleri destekleyen *ulusal yayın dili* siyasal ve ideolojik önem taşımıştır. Ulus-devletleri ortaya çıkaran belli bir dilin kendisi değil, onların ulusal yayın dilleridir. Dolayısıyla ulus artık bilinçli olarak yönetilebilecek bir yapı

halini almıştır. Ulusal yayın dilinin üreticileri olan filologlar, gramerciler, folklorcular bir nevi kamuoyu oluşturanlar; roman, gazete ve dergilerle tüketiciyi kamuoyuna bağlamayı bilmişlerdir. Dolayısıyla 19. yüzyılda devletler, okuryazarlığın artmasını öngörerek ticaretin, sanayinin, iletişimin ve devlet aygıtlarındaki önemli büyümenin vasıtasıyla, halk dilindeki birliği yaratma amacı gütmüşlerdir. Böylece *devlet dili statüsü* kazanan halk dilleri de giderek güç kazanmaya başlamıştır. Eğitim sistemi ile beraber okulların ve üniversitelerin geliş(tiril)mesi milliyetçilikle beraber devletlerin resmi dillerinin de önem kazanmasını sağlamıştır.

Kitle iletişim araçlarının kullanımı: Yüzyılın ortasına gelindiğinde bütün Avrupa'da ulus düşüncesinin itibarı hızla artmıştır. Avrupa-Akdeniz monarşilerine göz kırpmakta olan ulusal kimliklerden birine doğru yanaşma yönünde belirgin bir eğilim olmuştur. Bu eğilim, Birinci Dünya Savaşı'nda Romanovlar ve Osmanlılar gibi hanedanlıkların son bulması ile farklı bir boyut kazanmıştır. Berlin Kongresi'nin ³² yerini, Avrupalı olmayanların dışlanmadığı Milletler Birliği ³³ almıştır. Bu noktadan itibaren uluslararası norm artık *ulus devlet* olmuştur. Öyle ki varlıklarını sürdürebilen imparatorluklar bile Milletler Birliği'ne imparatorluk üniformasıyla değil ulusal kıyafetleriyle katılmışlardır. Ulus-devletler artık modern yapılanmalardır. Modern çağın getirdiği rasyonalite ve teknoloji nimetlerini kullanmaya başlarlar. Yeni oluşan bu devletlerin *ulus inşa etme* politikalarında, popüler bir milliyetçilik heyecanı ile *kitle iletişimi, eğitim sistemi, idari*

³² 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan (93 harbi) sonra, 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında, Osmanlı Devleti, Rusya, Almanya, İngiltere, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Fransa'nın katılımı ile gerçekleşen bir kongredir. Osmanlı'nın 19. yüzyılda en çok toprak kaybettiği antlaşmadır ve Osmanlı'nın dağılma sürecini hızlandırmıştır.

³³ Günümüzdeki Birleşmiş Milletler'in temeli sayılabilecek bu organizasyon, I. Dünya Savaşı'nın ardından İsviçre'de 10 Ocak 1920'de kuruldu. Amacı, ülkeler arasında yaşanabilecek sorunları barışçı yollarla çözmektir. Bir süre çalıştı; fakat fazla bir varlık gösteremedi. II. Dünya Savaşı'nın ardından 1946 yılında dağıldı. Üyeleri arasındaki bazı devletler şunlardır: Afganistan, Güney Afrika, Arnavutluk, Almanya, Arjantin, Avustralya, Avusturya, Belçika, Brezilya, Bulgaristan, Kanada, Şili, Çin, Kolombiya ve Kostarika.

düzenlemeler, nüfus sayımı, harita, müze, roman-gazete ve buna benzer araçlarla sistematik bir tarzda milliyetçi ideolojinin yaygınlaştırılması sıklıkla görülür.³⁴

Kültürel Araçlar: Her modern ulus-devlet, kendi sınır çizgileri dâhilinde *bayrak, para, marş, milli üniforma* gibi sembollerle; *tarihsel anlatı, siyasal öğreti, önemli şahsiyetler, kutlamalar* ve *anma törenlerinden* oluşan milli bir ideoloji resmetmeye çalışır. Böylelikle, bünyesinde oluşturmak istediği toplumun fertlerine ortak geçmişleri ve kültürel bağları hatırlatılır, ortak kimlikle beraber aidiyet duygusu, ortak bir gelecek hayali etrafında güçlendirilir. Buna ek olarak ulus-devlet, varlığının devamı için *kültürel araçlara* -şiir, düzyazı, resim, heykel, mimari, müzik, opera, bale, sinema vs.- yönelmiş, bu araçlardan somut ürünler elde edip bu sayede geçmişin izlerini gelecek kuşaklara aktarma olanağı yakalamıştır.

Tarih sahnesinde var olmaya başladığı andan itibaren günümüze kadar süregelen zaman diliminde ulus-devletin temel söylemleri arasında; sınıf çatışmalarını hukuksal düzenlemeler eşliğinde minimum seviyeye indirmek ve bütün yurttaşları siyasal süreçlere dâhil etmek ifadeleri kendine önemli bir yer bulmuştur. Bu ifadeler doğrultusunda bütün sınıfları milliyetçilik şemsiyesi altında toplamayı hedef bilen ulus-devlet, evrensel ve eşit yurttaşlık haklarını, devletin sürekliliğini sağlayan kapitalist ilişkilerini milliyetçi ideoloji ile meşrulaştırmayı kolaylaştırmıştır. Böylece, tarihsel gelişim diliminde ve günümüzde, milliyetçi ideoloji ile sınırları belirlenen *ulusal kimlik* ve *ulusal egemenlik* olguları, devletlerin yaptırım gücü adı altında, devletin varlığını meşrulaştıran anlayışla, modern devletlerin iki önemli unsurunu oluşturmuştur. Nitekim devletin izlediği bu yol, toplum perspektifinden güçlü bir ulus-devlet kavramının pekişmesine yol açan paradigmalardandır.³⁵

Sonuç olarak, tüm bu ulus devlet inşa etme politikalarının bireyler üzerindeki etkisini görmek adına, insanların içinde buldukları ve kendi icat ettikleri kara parçası uğruna neden hemen ölmeye hazır ve razı olduklarına biraz değinmek

³⁴ Anderson, a. g. e., s. 129.

³⁵ Senem Sönmez Selçuk, “Dünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, C. 12, S. 3, s. 131.

gerekir. İnsanlar, ten rengini, cinsiyetini, ana-babasını, kuşağını kısacası kendi iradesinin dışında gerçekleşen her şeyi özümser. Bu nedenle bu bağların çevresinde bir çıkar gözetmeme hali doğar. Geleneksel olarak aile kavramı, çıkar gözetmeyen bir sevgi, dayanışma, birlik ve beraberlik alanı olarak tanımlanır. Dolayısıyla insan, hangi sınıftan olursa olsun onun için daha büyük bir aile demek olan ulus kavramı, herhangi bir çıkar ifade etmekten epey uzaktır. Ulus, işte tam bu noktada içinde yaşayanlardan fedakârlık talep edebilir. Nitekim bu yüzyılın savaşlarına bakıldığında onları olağanüstü kılan, öldürölmelerine izin verilen insan sayısının değil, ne kadar çok sayıda insanın canlarını vermeye ikna edebilme özelliğinde yattığıdır. *Nihai fedakârlık fikri ancak kader aracılığıyla bir arınma fikriyle birlikte var olabilir.*³⁶

2. 3. Milliyetçilik

Milliyetçilik çok yönlü ve karmaşık bir olgudur. Bu çok yönlülüğü birçok farklı yaklaşımı ve değerlendirmeyi beraberinde getirmiştir. Milliyetçiliğin ortaya çıkış noktası, kökeni, türleri, vb. tartışmalar, çok farklı tezleri ve teorileri içine alan geniş bir literatüre sahiptir. Bu yaklaşım ve tezleri burada uzun uzadıya vermek yerine, bu olgunun çıkış noktasından hareketle bazı tespitleri değerlendirmek yerinde olacaktır.

Milliyetçilik olgusu, bir kavram olarak, ilk kez 1774 yılında Johann Gottfried Herder tarafından kullanılmıştır. Fakat ilk olarak ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusu da tartışmaya açık ve araştırmacılara göre değişiklik göstermektedir. Kimi araştırmacıya göre İngiltere’de, Fransa’da ya da Almanya’da doğmuştur. Birçok bilim adamının perspektifinde milliyetçiliğin tarihi 18. yüzyıl sonlarından başlatılmalıdır. Ancak tüm bu görüş açılarının ortak noktası, bu kavramın ilk olarak gelişmemiş periferide değil, gelişen Avrupa’da filizlendiğini göstermektedir.

Uluslararası politikada, milliyetçiliğin bir ideoloji olarak belirmesi, dünya seyrinin Fransız İhtilali ile ulus-devlet olma sürecine girmesiyle paraleldir. Batı

³⁶ Anderson, a. g. e., s. 161.

Avrupa’da milliyetçiliğin doğuşuna tanık olan 18. yüzyıl, dinsel düşünce tarzlarının son bulduğu ve seküler düşünce tarzının taraftar kazanmaya başladığı bir çağdır. Nitekim dinsel düşünce tarzındaki kaderci anlayış, insanların bu dünyada çektiği sıkıntılar karşılığında, öteki dünyada bu sıkıntıların son bulacağı müjdesini vererek onları bir anlamda yatıştırmaktaydı. Dinin önemini yitirmesi ve bu düşüncelerin ortadan kalkması ile insanların bilincinde koca bir boşluk oluşmuş, doğuştan gelen eşitsizlikler ve ekonomik sıkıntılar ile her alanda yaşanan sömürü karşısında ezilmekte olan birey, bilinçlerinde açılan bu boşluğu milliyetçilik ile doldurmuştur.³⁷ Geleceğe dair besleyeceği yeni bir gücün keşfine erişebilme fırsatına kavuşmuştur. İnsanlar “Milliyetçilik çağı” olarak anılan 19. yüzyıl Avrupası başta olmak üzere, dünyanın dört bir köşesinde etkili olan bu kavram pek çok bölgede haritaların yeniden çizilmesine neden olmuştur.

Smith’e göre milliyetçiliğin doğuşu için, yalnızca kitlesel siyasî organizasyon değil, aidiyet kavramını pekiştiren etnik ve kültürel bağlar gibi bileşenlerin de olması gerekir. Ona göre, ortak kültür ve etnik kökenin yokluğu, sosyo-ekonomik modernleşme gerçekleşse bile, o toplumda milliyetçi bir ideolojinin ortaya çıkışını engelleyecektir. Bu nedenle modernleşme sürecinin şekillenmesine ve yönlendirilmesine olanak tanıyan şey, milliyetçiliğin de temellerinden olan, etnisite ve kültürdür.³⁸

Milliyetçilik, toplumsal değişimlerin, entelektüel girişimlerin ve öğelerin ortaya çıkardığı, siyasal, ekonomik ve kültürel bakımdan uzun bir zaman diliminin birikimidir. Modernist bakış açısına göre milliyetçilik, ulus devletlerin kurulması, kentleşme, bürokrasi, laikleşme, endüstriyalizm, sekülerizm gibi devrimci sosyal yapı ve kültürel sitemlerin ürünü olarak 18. yüzyıl Avrupa’sında yeni fikir, motif ve sembollerle ortaya çıkan modern bir ideoloji hareketidir.³⁹ Milliyetçilik, modern şartların getirdiği endüstriyalizm ve sosyo-ekonomik süreçlerden bağımsız değildir. Nitekim eski çağlara bakıldığında milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlayacak toplumsal, siyasi, ekonomik ya da kültürel şartlara rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla

³⁷ Sönmez Selçuk, **a. g. m.**, s. 131.

³⁸ Smith, **a. g. e.**, s. 44.

³⁹ Smith, **a. g. e.**, s. 34.

modern çağlara yansıyan bu şartlar, milliyetçiliğin yanında milletleri de ortaya çıkarmıştır.

Tarihçilerin pek çoğuna göre milliyetçilik hem Avrupa kökenli hem de önemli ölçüde modern bir fenomendir. Anderson için de milletler ve milliyetçilik kavramları modern olgulardır. Ayrıca matbaacılıkla gelişen kitap üretimi ve sonrasında birbirini tanımayan okuyucuların her gün gazete yayınları etrafında birleşmesi, toplulukların kendilerini millet olarak hayal etmelerine olanak sağlayan şartları doğurmuştur. Bu dönemi *yayın kapitalizmi* olarak isimlendirmiş ve kitapların çoğal(tıl)ması ile milletlerin kesinlikle inşa edildiğini ve buna bağlı olarak insanların kendilerini bir milletin üyesi olarak düşünmelerine olanak sağladığını savunmuştur.⁴⁰

1918-1950 yılları arası, milliyetçiliğin zirveye ulaştığı bir dönemdir. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği ideolojik ve siyasal ihtiraslar bu yükselişin ana sebepleridir. Mağlubiyetin getirdiği intikam duyguları, bilhassa, savaş neticesinde yıpranmış veya mağlup olmuş uluslarda, milliyetçiliği körüklemiştir. 1990'lı yıllarda milliyetçilik, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası ortaya çıkan pek çok yeni ulus-devletle; Yugoslavya içinde Sırp, Hırvat ve Boşnaklar arasında süre gelen kanlı savaşlar ve akabindeki dağılma süreçleri ile Avrupa Birliği'ne karşı, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde patlak veren milliyetçi tepkiler ve buna benzer daha pek çok örnekle yeniden gündeme gelmiştir.⁴¹

Çoğu modernist görüşe göre milletleri yaratan ya da “yeni millet” oluşumuna yardım eden, milliyetçiliğin ta kendisidir. Milliyetçilik “çağın ruhu” nun bir parçası olduğu kadar geçmişin her türlü motiflerine bağlı, gerektiğinde zamana göre yönlendirilebilecek inanç, hissiyat ve sembollerden oluşan, bukalamunvari bir paradigmadır.⁴² Hangi birimlerin millet olabileceklerini anlamak için, yukarıda Smith'in belirttiği üzere, etnik bağ ve duyguların kümelenişlerine göz atmak gerekir.

Milliyetçilik, kendi içinde, milleti ve buna bağlı milli-devletlerin kurulma ve varlıklarını sürdürme sürecini, bir millete ait olma hissiyatının güvenlik ve refahını,

⁴⁰ Anderson, a. g. e., s. 62.

⁴¹ Sönmez Selçuk, a. g. m., s. 123.

⁴² Smith, a. g. e., s. 129.

milli ideallerin ve iradenin gerçekleşmesini öngören ideoloji ve toplumsal bir siyasi hareketi ifade eder. Buradan hareketle, milli bilinç ile milli hissiyat, milletin siyasi ve toplumsal gücünün kaynağını oluşturur. Her birinin kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan dünya insanlarının, milletlere bölündüğünden beri kendi özgürlüklerini gerçekleştirmek adına bir milletle bütün olması gerekir. İşte bu noktada milliyetçilik devletin değil öncelikle milletin ideolojisidir.

Milliyetçiliğin, siyasi boyutunun yanı sıra, ideoloji, dil, mitoloji, sembolizm gibi kültürel imgeler tarafından kuşatıldığı görülür. Böylelikle millet ve milli kimliğin yaratımında milliyetçiliğin ve milliyetçilerin katkısı göz ardı edilemez. Bu anlamda milliyetçi kesim, milleti ön plana çıkarmak için sanatın bazı organlarına - resim, heykel, mimari, müzik, opera, bale, sinema vs.- milletin varlığını bir anlamda somut bir biçimde yeniden inşa etme olanağını elde etmek için başvurmuşlardır. Başka bir deyişle *milli kimlik*le kastedilen Şey hem kültürel hem siyasi bir referans içerir.

2. 4. Milli Kimlik

Son yıllarda özellikle kültüre dair meseleler milli kimlik kavramı altında konuşulur olmuştur. Ara caddelerde ayrı yrseler de, ana yollarda beraber yürüyen geçmişin bütün milliyetçileri, milli kültürü müdafaa ederken aslında milli kimliğin kavgasını vermişlerdir. Milli kimlik, insanları bireysel ve toplumsal olarak diğer benzerlerinden ayıran özellikler bütünüdür. Bu, yaşama biçimindeki farklı özellikler, insanın kendisine ve topluma mahsus olmalarını gerektirir.

Milli kimlik en geniş anlamıyla, vatandaşlık statüsüne bakmaksızın bir devlet veya millete ait olma hissiyatıdır. Doğumla getirilen bir özellik olmaktan daha çok, birlikte yaşamın kazanımı olan *ortak duygular*dır. Birlikte yaşanılan toplumun tüm bireylerince ortak kabul gören hemen hemen her Şey *milli kimlik* kavramının içinde yer alır: ulusal semboller, bayrak, marş, renkler, ortak geçmiş: tarih, kan bağları,

kültür, müzik, mutfak, spor... Ortak/*common* kavramı milli-ulusal kimliği tanımlamada üzerinde durulması gereken en önemli mevzudur.

Ancak yukarıda sayılan ve milli kimliği etkileyen unsurların hepsinin bir arada bulunması her zaman gerekli olmayabilir. Örneğin, İbranice tek bir kelime bilmeyen bir Avrupa Yahudi'si kendini Yahudi olarak hissedebilir yahut İrlanda kökenli bir Amerikan vatandaşı kendini Amerikalı olarak tanımlayabilir.

Ulusun oluşmasında tarihi bağların önemini arka plana atmak ne kadar yanlışsa, ulusal kimliğin hiç değişmeyeceğini düşünmek de bir o kadar yanlış olmaktadır. Bir ulusa ait olma hissiyatının temel unsurlarından olan tarih, yani ortak bir geçmişe sahip olma ise bugünün şartlarında yeniden konumlandırılması gerekmektedir. Yeni Amerikan vatandaşı olmuş bir Uzak Doğulu, henüz mensup olduğu bu kimliğe dair hiçbir ortak hatıraya sahip değilken yeni bir hayat kurma yahut yepyeni bir gelecek adına kendini hemen hemen her yönden Amerikan hissederek bu kimlik altında fedakârca, özveriyle ve hatta gururla yeni hayatına devam edebilir. Yani ortak geçmiş kadar *ortak gelecek* de milli kimliği şekillendiren ve günümüzde gittikçe daha da önem kazanan kavramlardan biridir. Etnik köken, güvenlik, ekonomik kaygılar, siyasi yahut cinsel tercihler insanların farklı kimlik arayışlarına iten diğer sebepler olarak sıralanabilir. Dolayısıyla milli kimlik, sosyal, siyasi, ekonomik, etnik vb. kimliklerle de ilişkilendirilir. Bu nedenle milli kimlik ele alındığında, incelenen milletin veya ulus devletin genel tarihine, bugününe ve geleceğine, etnik yapısına, ekonomik durumuna ve sosyal yapısına da göz atmak gerekir.

Milli kimlik kavramının dışavurumunda olumlu ve olumsuz olarak adlandırılabilen iki yüzü bulunmaktadır: Milliyetperverlik/*patriotism* ve ırkçılık/*chauvinism*. Aynı ulusal kimliğe sahip insanlar tarafından bile kabul görebilen bir tanımlama olmakla birlikte aşırı milliyetçilik olarak tanımlayabileceğimiz şövenizm yine şövenistler tarafından bir erdem olarak savunulabilmekte veya ait hissedilen milli kimliğe karşı duyulan sevgi, liberaller tarafından aşırı olarak nitelenip şövenist olarak etiketlenilebilmektedir.

2. 5. Milli Kimliğin Şekillen(diril)mesi ve Geliş(tiril)mesi

Askeri, ekonomik veya kültürel tehdit altında toprağı birlikte savunma gerekliliğı pek çok örnekte ulusal kimliğı pekiştirici ve milli bilinci güçlendirici etki yaptığı görülmektedir. Bunlara ek olarak; ortak gurur -Tayvan'ın füze denemeleri, askeri tatbikatlar, milli spor müsabakaları, tarihi destan kahramanları vb.-, birlikte kazanılan zaferler -Amerikan bağımsızlık savaşı gibi, Türk kurtuluş savaşı vb.- Ayrıca, tek bir olay dahi başat kimliğin seçimini belirlemede büyük bir etkiye sahip olabilir.

İstilaya uğramamış bağımsız toplumlarda ise milli kimlik bölünme/parçalanma (fission) veya kaynaşma/erime (fusion) şeklinde oluşmaktadır.

1795-1918 yılları arasında, iki yüzyıldan fazla, sırasıyla Rusya, Prusya ve Avusturya'nın egemenliğı altında kalan Polonya halkında güçlü bir milli kimlik farkındalığı gelişmiş ve bugünkü Polonya ulus devletinin kurulmasında bu tarihi sürecin kaynaştırıcı etkisi büyük olmuştur.

Ulusal kimliğı şekillendirici bir diğere araç ise söylem/retoriktir. Hemen hemen hayatın her alanına girebilme ve uygulanabilme özelliğine sahip olan retorik, modern devletlerin sıkça milli kimlik yaratmada başvurdukları araçların başında gelir. Halka açık konuşmalar, yazılı ve görsel medya: gazete, televizyon, sinema, okul kitapları retorığın kimlik inşasında kullanıldığı akla ilk gelen yerlerdir. Daha derin bir bakış açısıyla deyimler, müzik/şarkı-marş sözleri, edebiyat ve tarih yazımında bu *milli* söylemi açıkça veya ustaca yerleştirilmiş olarak bulabiliriz.

Dış müdahale'yi/external interfere, içerdeki kimlik yapısını değıştirici ve geliştirici bir başka ve önemli bir unsur olarak gözden kaçırmamak gerekir. Ulus devletlerin kimlik inşa ederken yüzleştikleri problemlerin başında bir anda asimile yahut adapte edilemeyecek kadar güçlü olan azınlık kimlikleri/alt kimlikler gelmektedir. Alt kimlikler daha çok üst bir kimlik yaratamayacak kadar küçük ve zayıf ama bir üst kimlik tarafından kolayca sildirilemeyecek kadar da güçlü olma

ikilemini barındırırlar. Ulus devletlerin bu sorunla yüzleşirken karşılaştıkları zorlukların başında ise *dış müdahale* gelmektedir.

İster insan hakları argümanıya isterse bir başka ulus yahut emperyal devletin varlığını garantileme yahut bölgedeki mevcut devleti yıpratarak kendi nüfuzunu artırma isteği ile bu alt kimliklerle maddî-manevî-askerî irtibat halinde olması bahsettiğimiz dış müdahale kavramının çerçevesini çizer. Türkiye örneğinde bu, Kürtlerin durumunu oldukça iyi açıklar. Yahut Rusya örneğinde Çeçenler hatırlanabilir. BM'nin, insan haklarını savunmak adına uluslararası kamuoyunu bilinçlendirmeye yönelik girişimleri barışçıl bir dış müdahale örneğini teşkil ederken, gayri resmi yollardan bu alt kimliklerin aşırı savunucularına el altından yapılan silah yardımları ise daha sert bir dış müdahale örneğidir. Her ne sebeple olursa olsun, kuruluşundan itibaren uzun bir süredir milli kimlik inşası için emek harcamış, uzunca ve meşakkatli bir yol kat etmiş bir ulus devletin hoşuna gitmeyen ve ulusal çıkarlarının tersine bir kimlik şekillendirmesi olarak kaydetmek gerekir.

2. 6. Milli Kimliğin Unsurları

Topluluk mensuplarının kendilerini ait hissedecekleri, sınırları belli bir mekâna ihtiyacı vardır. Milletlerin, teritoryal ihtiyacına binaen, hatları iyi çizilmiş topraklara sahip olmaları gerekir. Daha sonra, sınırları tanımlanmış bu yerde, milli bir kimlik etrafında, belli bir siyasi topluluğun oluşumunu müteakip; ortak kurumlara, içinde barınan toplumun tüm fertlerini kapsayan hak ve görevlere, herkesin önünde eşit olduğu tek bir yasaya ihtiyaç duyulur.

Milletlerin, üzerinde nefes aldığı topraklar, sıradan bir kara parçası değildir. “Tarihi” olmasının yanı sıra halkın da *beşiği*'dir. Bu *tarihi topraklar*, kuşaktan kuşağa aktarılan “bizim”lerle doludur ve toprağı “biz” kılan değerleri yaşatır. Halk, üzerinde doğup yaşadığı ve bütünleştiği bu toprakları; nehirleri, dağları, ovaları vs. kutsal olan bir yurt olarak görür. Bu yüzden o millet, yeryüzünde kendisi için biricik ve vazgeçilemez olan bu yerleri *vatan* addeder.

Vatan fikri, yasaları ve kurumlarıyla tek bir siyasi iradeye sahip topluluklarda milli kimlikte birlikte aranan bir olgudur. Ayrıca, bu vatanda yaşayan ve ortak siyasi hassasiyetleri olan topluluğun fertleri, bazı ortak düzenleyici kurumlarla yasalar önünde eşit olmalarının sağlanmasını ister. Bu da yurttaşlığın tanımını vermektedir. Milletın bütün fertleri yasal bakımından eşit oldukları zaman *yurttaşlık* tam ifadesini bulur. Çünkü milletler yurt içindeki halkı, ortak ideoloji ve kültürel enstrümanlarla; ortak bir anlayış, gaye, hissiyat ve fikirle bir arada tutmalıdır.

Bu ortak varsayımların varlığından yola çıkarak Smith'in bakış açısıyla milli kimliğin temel özelliklerine dair aşağıdaki listeyi yapmak mümkündür:

1. Tarihi bir toprak/ülke ya da yurt
2. Ortak mitler ve tarihi hafıza
3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü
4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli olacak ortak yasal hak ve görevler
5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi ⁴³

Öyleyse bir millet, tarihi bir toprağı, kitlesel bir kamu kültürüyle beraber ortak bir ekonomiyi, ortak mitleri ve tarihi belleğı, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan bir insan topluluğı olarak tanımlanabilir.

⁴³ Smith, **a. g. e.**, s. 32.

3. Kimlik ve Siyaset

3. 1. Kimlik Kurgusu

Kimlik teriminin uzun bir tarihi geçmişi olmasına rağmen özellikle 20. yüzyılda, modernite neticesinde gelişen devletler ve yeni oluşan toplumlar için sıkça kullanılmaya ve tartışılmaya başlanan bir kavram halini almıştır. Bu kavram, toplumun sosyal ve siyasal sisteminin en önemli unsurunu teşkil etmektedir. Bireylerin gerek kültürel gerekse sosyal konum ve statülerine karşılık bulan tutum, inanç ve değer yargıları gibi çok yönlü yaşam biçimini kapsayan bir bütündür.

Kimlik kurguları, kişileri başkalarından ayırt etmeye yarayan duygu, düşünce, değer ve tutumların birbirine eklemlenmiş halidir. Bireyler, çoklu bir çatışma ortamında kimliklerini farklı eksenler üzerinde farklı şekillerde kendilerini konumlandırırken, bu çatışmaların, hem öznesi hem de nesnesi olmaktan kendilerini alıkoyamazlar. Ortaya çıkan farklı kimlikler, kimlik tanımlamasının getirdiği farklılık stratejisi üzerinden etkileşim halinde bulunurken uzlaşma değil, farklılaşma yoluna gider. Böylece oluşan her kimlik öteki karşısında sınırlar çizmeye mecbur bırakılır.

Kimlik, bireylerin ve grupların “kimim/kimiz, kimdenim/kimdeniz, benim/bizim dışımdakiler/dışımızdakiler kim/kimler?” sorularına verdikleri cevaplardır. Bu soruya verilen cevaplar, bireyleri ve toplulukları sınıflandırmaya, farklılıklarını vurgulamaya ve aralarındaki sınırları sabitlemeye yarayan, bireyin ve toplumların var oluş kategorileri içinde kendini anlamlı bir eylem nesnesi olarak sunmasına olanak sağlayan bir tanımlamayı ifade eder. Böyle bir tanımlama etrafında birey, duruşunu ve bakışını ortaya koyarken, üyesi olduğu toplumun sosyal ve siyasi geçmişi de ortaya çıkarır.

Kimlikler hem bireysel hem de toplumsal olarak inşa edilir. Siyasal sınırların çizilmesiyle ötekinin ötekiliğinin farkında olarak kurgulanır ve somut pratikleri olan teorik çerçeveye şekillenir. Böylece *kimlik kurgusu* denilen şey toplumsal ve

bireysel kimlik dünyalarının imarında önemli rol oynayan yapı taşlarıdır. Öyle ki kimlik kurgusunda daima siyasallaşmış bir toplumun varlığı söz konusu olmalıdır. Toplum halinde yaşamak, benzeşme ve farklılaşmayı ihtiva ettiğinden, kimlik kurgularının gerçekleştirilmesine zemin hazırlamıştır. Ancak zamanla modernlik paradigmasının bir parametresi haline gelen kimlik kurgusu, toplumların tarihsel süreçleri içerisinde kendini yenileme fırsatı bularak yeni tanımlamalara gebe kalmıştır.⁴⁴

Kimlikler sabit değildir; akışkan, değişken, esnek ve karmaşık yapıları vardır. Bireyin, toplumun, daha geniş perspektifte, dünyanın seyrine göre şekillenip değişebilen ve kendini yeniden konumlandırılabilen kimlikler; siyasi topluluklar üzerinden siyaset üretmenin araçları haline gelmiştir. Örneğin, tarihsel gelişimi sürecinde yaşadığı kırılma noktaları ile (Batılılaşma, Cumhuriyetin kuruluşu, 1980 sonrası yaşanan gelişmeler) Türk toplum kimliği, her yenilenme aşamasında kendini yeniden tanımlarken siyasi bir topluluğa dayanmıştır. Son iki yüz yıllık sürecin Türk toplumu açısından değerlendirmesi, kimlik kurgusunun her dönemde farklılaşan yüzünü daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır.⁴⁵

3. 2. Kimlik Siyaseti

Ulusal kimlikler, kökenleri itibariyle tarihin derinliklerinde bulunduğu varsayılan kurgusal normlara dayanır. Bu nedenle, ulus-devlet formunun bir ayağı kapitalist dünya düzeninin empoze ettiği nesnel bir zemine basarken diğer ayağı masalsi ve mitolojik bir tarih kurgusuna dayanan ve aynı zamanda hakla ilişkili olduğu varsayılan ancak devlet eliyle “millileştirilen” folklorik ekseninde durmaktadır. Böylelikle modern bir olgu ve tasavvurun ürünü olan ulus, tarihin derinliklerinde

⁴⁴ Mehmet Karakaş, “Türkiye’nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, C. 8, S. 2, 2013, s. 4.

⁴⁵ Karakaş, *a. g. m.*, s. 5.

yeniden yaratılmakta ve bu yaratım süreci, yazın türleri ve modern çağın sağladığı kitlesel iletişim imkânlarıyla dalga dalga yayılmaktadır.⁴⁶

Buradan hareketle, özellikle siyasal ve kültürel toplumların kimlik inşasında, kimi gerçeklik payına sahip kurgusallıklara rastlamak pekâlâ mümkündür. Dolayısıyla siyasal sistemler, kendileri için hayati önem arz eden bir dinamik olan *kimlikler siyasetini*, siyasal hareketlerini kuşatacak şekilde, dünya çapında kullanılmak üzere ortaya çıkarmıştır.

Günümüz toplumları, sosyal ve kültürel kimliklerini ön planda tutarak; din, mezhep, ideoloji gibi iradî kimlikleriyle etnik kimliklerine daha fazla anlam yüklemektedirler. Bu kimliksel anlayış siyasete de yansımakta ve kendine siyasi platformda varlık alanı yaratmaktadır.

Kimlikler siyasetini öne çıkaran faktör, kimlik söylemlerinde ötekini tarih dışı kalıplaşmış bir gerçeklik boyutuna indirgeme anlayışıdır. Bu anlayışla toplumlar, kimlik kurgulayabilmenin yanında belli bir siyasal alan inşa edebilmektedir. Böylece kimlikler ister tarihi dayanaklı olsun ister kurgusal olsun siyasal projelerin temel enstrümanı olmaktan ve siyasetin kısılcasına girmekten kendilerini alamazlar.

Avrupa’da ortaya çıkan “milli kimlik” rüzgârının getirdiği milliyetçilik akımının toplum gemilerini kemirerek su almasına engel olmak amacıyla pek çok devlet ayakta kalmak adına kendi milli kimliklerini inşa etmeye başlamışlardır. Bu durum alevlendiği günden itibaren özellikle günümüz devletlerinin kimlikler üzerinden siyaset yapma zeminini ve potansiyelini oluşturmuştur. Tarih boyunca farklı siyasal akımlar farklı kimlik inşalarını da beraberinde getirmiştir.

⁴⁶ Süleyman YILDIZ, “Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği”, **Millî Folklor**, 2007, S. 74, s. 13.

II. BÖLÜM: AZERBAJCAN'DA MİLLİ KİMLİĞİN KISA TARİHİ VE AZERİ KİMLİĞİNİN MİMARLARI

2. 1. Azerbaycan'ın Kısa Tarihi

Stratejik ve ekonomik önem arz eden bir coğrafyaya sahip olan Azerbaycan, en eski dönemlerden bu yana üzerinde çeşitli toplumların konup-göçtüğü, çeşitli kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan bir mekân olmuştur.

Azerbaycan kelimesinin anlamı üzerinde tarihi ve coğrafi açıdan söz etmek gerekirse, menşei konusunda çeşitli görüş ve ihtimaller mevcuttur. Bu adın, Persler döneminde bu bölgelere hâkim olan Atropates'in adından ileri geldiği söylenir. Bir diğer görüş Azerbaycan adının *Ateş* ya da *Ateş Mabedi*'nden alınmış olabileceği ihtimalidir. Aynı zamanda coğrafi olarak bakıldığında, Azerbaycan'ın geneli dağlık ve volkanik bir yapıda olduğundan *odla-ateşle abad olmuş ülke* yani *Odlar Yurdu* olarak da bilinir. Diğer bir ihtimal de bölgede bir zamanlar yaygın olan Mecusîlikle alakalıdır.⁴⁷

En eski taş kültürleri ve medeniyetlerinin yaşandığı Azerbaycan topraklarının tarihinde pek çok devletin hâkimiyeti söz konusudur. Gutiler, Lulubiler, Hurriler, Subariler, Kasitler, Turukkiler, Albanlar, Sarmatlar, Kadusiler, Amardiler ve Massagetler gibi Kafkas toplumları bu topraklar üzerinde yaşayıp devlet kurmuşlardır. Azerbaycan'a Türk yurdu olarak bakılmasının nedeni, bu toplumların birçoğunun Türk olabileceğinin tahmin edilmesidir. İlk dönemlerden bugünün Azerbaycanına eski Türklerden kalan yer adları, Türklerin bu coğrafyada çok önceden beri bulunduğunun diğer bir ispatı niteliğindedir.

Türklerin Azerbaycan'a geliş tarihileri Milattan önceki zamanlara dayandırılır ve Saka-İskit dönemine tesadüf ettiği düşünülür. M.S. 390'lı yıllarda bir kısım Hun Türkü Balkanlardan Trakya'ya ilerlerken, bir kısmının Kafkaslar üzerinden

⁴⁷ Ali İpek, *Azerbaycan Tarihi'ne Giriş*, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007, s. 4.

Anadolu'ya inip İç Anadolu bölgesine kadar indikten sonra Azerbaycan-Bakü yoluyla kuzeye döndükleri bilinir.⁴⁸

Zengin kaynaklarının yanında stratejik konumundan dolayı Azerbaycan, tarih boyunca çok sayıda devletin istilasına uğramıştır. Bu devletler arasında Medler, Ahamenişler, Selevkoslar, Partlar, Romalılar ve Sasaniler bulunur.⁴⁹ Bu coğrafyanın tarih boyunca toplumların ilgisini çekmesinin bir diğer nedeni de Asya ve Avrupa arasında köprü görevi görmesi ve Orta Asya'ya uzanan yolların birleştiği nokta olmasıdır.

16. ve 17. yüzyıllar, Osmanlı-İran savaşlarına tanık olmuştur. 1639 yılında İran ile Osmanlı sınırlarını kesin bir şekilde belirleyen Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalanınca Azerbaycan'ın toprakları Safevilere kalmıştır. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümü Azerbaycan'daki Safevi egemenliğinin sarsılmasına ve buna bağlı olarak Bakü, Karabağ, Şirvan, Gence gibi kentlerde çeşitli hanlıkların kurulmasına neden olmuştur.

Bu sıralarda Rusya İmparatorluğu'nun Gülistan'ı ele geçirmesiyle Kafkaslardaki hanlıkların durumu biraz farklılaşmıştır. Rusya'nın 1813 yılında Tebriz'i işgali, İran-Rusya arasında Gülistan Antlaşması'nın imzalanmasına ve burada bulunan pek çok hanlığın Rusların egemenliği altına girmesine sebebiyet vermiştir. 1828 yılında Türkmençay Antlaşması gereğince Azerbaycan da dâhil olmak üzere bütün Kafkasya Rusya İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmiştir.

Daha yakın bir tarihe baktığımızda ise Azerbaycan'ın siyasal gelişimini, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere üç ana başlık altında incelemek mümkündür.

⁴⁸ Dış İşleri Bakanlığı Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı, **Azerbaycan Ülke Raporu**, Ankara, 1995, s. 4.

⁴⁹ İpek, **a. g. e.**, s. 59.

2. 1. 1. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

1917'de Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi'nde yıkılan Rusya İmparatorluğu'nun ardından serbest kalan Azerbaycan, 28 Mayıs 1918'de Mehmet Emin Resulzade liderliğinde *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti* (AHC) adı altında bağımsızlığını ilan etmiştir. Ali Bey Hüseyinzade'nin öne sürdüğü "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Çağdaşlaşmak" sloganı, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti bayrağının üç renginde temsil edilmiştir. Ancak, yeni kurulan bu rejim yalnızca iki yıl yaşayabilmiştir. 1918-1920 yılları arasında varlığını sürdürebilen AHC, Azerbaycanlıların ulusal egemenliklerinin ve milli bilinçlerinin alevlenmesinde son derece önem arz eder.

AHC'nin, Dağlık Karabağ'ın ele alınışı konusunda komünist yetkilileri eleştirmesi ve bu anlamda Azerbaycan'ın hakkının korunmasını talep etmesi, Gorbaçov'un Rus tanklarını 1990 yılında, Bakü'ye göndermesine ve Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasında şiddetli çatışmaların patlak vermesine neden olmuştur. *Qara Yanvar / Kanlı Ocak* olarak tarihe geçen bu olay, Azerbaycan'ın siyasi tarihinde dönüm noktası olmuştur.

1930-1990 yılları arasındaki dönem, Azerbaycan milli kültürünün bastırıldığı ve milli kültürün birçok unsurunun unutturulmaya çalışıldığı dönem olarak adlandırılır. Nitekim AHC'nin kapatılmasının ardından Ruslar, hâlihazırda kullanılmakta olan Latin alfabesini kaldırmış yerine Kiril alfabesini getirmiştir. Dini vecibeler yasaklanmış, cami ve kiliselere kilit vurulmuştur. 1937 yılından itibaren pasaportların milliyet kısmına *Türk* yerine *Azerbaycanlı* yazdırılmıştır.⁵⁰ Rejimin getirdiği her yasak ve dayattığı her sistem, Azerbaycanlıların birbirine daha da kenetlenmesini sağlamıştır. Baskıcı Rus rejimin uyguladığı politikalar ters tepmiş, Ruslar, istemeden de olsa, bağımsızlık duygusunun ayyuka çıkmasına kendi dayattığı politikalarla sebep olmuştur. Dolayısıyla, Bu süreç aynı zamanda Azerbaycan'da

⁵⁰ **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, (Edit.) İsmail Aydınğün-Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2012, s. 26.

içten içe büyüyen bir milli birlik ve beraberlik hassasiyetinin de geliştiği dönem olmuştur.

2. 1. 2. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Moskova hükümeti, 1922'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etmiştir. Bu, Sovyetler Birliği'ni oluşturan ilk dört cumhuriyettendir. 1936 yılını takiben bu cumhuriyet üç kısma ayrılınca, Azerbaycan coğrafyasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti oluşturulmuştur.

1969'da Moskova tarafından Azerbaycan Komünist Partisi'nin sekreterliğine siyasetçi kimliğiyle Haydar Aliyev getirilmiştir. Haydar Aliyev, SSCB Komünist Partisinin Politbürosuna atanan ilk Müslüman üye olması bakımından önemlidir. 1980'li yılların sonuna doğru, SSCB devlet başkanı Mikhail Gorbaçov, Kafkas halklarına *perestroyka/yeniden yapılanma* ve *glasnost/açıklık* adı verilen reform niteliğindeki politikayı ekonomi ve siyasi sistemi yapılandırmak için halka sunmuştur.

Perestroyka ve *Glasnost*'un amacı, sosyalizmin işlemez hale geldiği dönemde ekonomiyi güçlendirmekle beraber devlete ve yöneticilerine karşı duyulan güveni artırmak olmuş olsa da, bu hamleler devletin parçalanmasını hızlandırmıştır. Nitekim bu siyasetin Kafkas cumhuriyetlerine yeni hak ve özgürlükler sağlaması, bu halkların bastırılan milliyetçilik duygularının yükselmesine ön ayak olmuştur.

2. 1. 3. Azerbaycan Cumhuriyeti

Azerbaycan, 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Akabinde Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye olmuştur. Bağımsızlığını kazandıktan sonra

ilk seçimlerde Ayaz Muttalibov devlet başkanı seçilmiştir. Bu sırada, Dağlık Karabağ hususundaki anlaşmazlıklar devam etmektedir. Bolşevikler, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan ile birleştirme sözü vermelerine rağmen daha sonra buraya yüksek düzeyde özerklik sağlamalarıyla bölge yine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne kalmıştır. Geçen süre zarfında bu durumdan rahatsız olan Ermenistan'a bağlı kuvvetler, 25 Şubat 1992 tarihinde Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesindeki Hocalı kasabasında yaşayan yüzlerce Azeri sivil katletmiştir.⁵¹

Ermeniler karşısında alınan bu yenilgi, Muttalibov hükümetini düşürmüştür. Devrilen hükümetin yerini Halk Cephesi iktidarı almış, bu iktidarın başına da milliyetçi olarak bilinen Ebulfeyz Elçibey başkan seçilmiştir. Elçibey, aşırı milliyetçi yaklaşımıyla Türkiye yanlısı olduğunu göstermiş ve Moskova'nın çıkarlarına ters düşen bir siyaset izlemiştir. Dolayısıyla Rusların Ermenistan'a olan desteği ile ardı ardına alınan yenilgilere eklenen halkın hoşnutsuzluğu Elçibey iktidarının devrilmesine neden olmuştur. 1993'te Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Sekreteri olan Haydar Aliyev iktidara gelmiştir.⁵²

Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra Türkiye ile Azerbaycan arasına mesafe koymuştur. İran ve Rusya ile denge siyasetini ön planda tutmuştur. Azerbaycan için uzun vadeli ticari yatırımlar ve anlaşmalar yapmış, dengeli strateji ve politikalar izlemiştir. Haydar Aliyev'in ölümünden sonra yerine oğlu İlham Aliyev devlet başkanı seçilmiş ve 6 Kasım 2003'te yönetimi devralmıştır. İlham Aliyev'in iktidarında babasının izlediği politikalara benzer bir siyaset izlediği görülür. Bu politikalar bölgesel dengeleri gözeterek *çok taraflı* politika olarak tanımlanmaktadır.⁵³

⁵¹ İsmail Aydıngün - Çiğdem Balım, a. g. e., s. 33.

⁵² Olivier Roy, **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Çev.) Mehmet Morali, İstanbul, 2009, s. 193.

⁵³ İsmail Aydıngün - Çiğdem Balım, a. g. e., s. 40.

2. 2. Rus ve Sovyet Dönemi Azerbaycan

2. 2. 1. Rus Dönemi Azerbaycan

Hem ekonomik hem de politik açıdan Azerbaycan ve Rusya arasındaki ilişkilerin IX. yüzyıla dayandığı görülmektedir. Ticari ilişkilerle başlayan fakat daha sonra Rus Knyazlıkları tarafından savaş hamlelerine dönüştürülen ilişkilerle ilgili Azerbaycan edebiyatında “Rus”, acımasız ve dinsiz bir karakter olarak geçer.⁵⁴ Bununla birlikte Sovyetler zamanında Azerbaycan’da yazılmış olan eserlerde de bu tip yakınmaları görmek mümkündür.

Azerbaycan’da milli kimlik problemi yoğun olarak XIX-XX. yüzyıllarda ve Sovyetler Birliği dönemlerinde ortaya çıkmış olsa da, kökleri Çarlık Rusya’sının son dönemlerine uzanmaktadır.

2. 2. 1. 1. Çarlık Rusya’sı Dönemi Azerbaycan’da Milli Kimlik

Rusya, 16. ve 17. yüzyıllarda Türk coğrafyası üzerinde etkisini göstermeye başlamıştır. Ruslar, güneye doğru yaptığı akınlar sonucunda 1813’te imzalanan *Gülistan Antlaşması* ile Karabağ, Şirvan ve Talış bölgelerini hâkimiyeti altına almıştır. Diğer yandan, Karabağ, Revan, Nahcivan, Gence ve Azeri Hanlıklarının, Kafkasya’ya doğru seferlerini devam ettiren Ruslara karşı birlik olma çabaları, 1828’de yapılan *Türkmençay Antlaşması* sonucu bu bölgelerin Rusların eline geçmesiyle başarılı olamamıştır. Böylece Azerbaycan Hanlıkları, Rus

⁵⁴ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX Yüzyıl*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996, s. 63.

İmparatorluğu'nun parçası haline gelmiştir. Dolayısıyla Rusya, kalan diğer yerleri de ele geçirmekte muvaffak olmuştur.⁵⁵

XVIII-XIX. yüzyıllarda, Rusların, Türkiye üzerinden Hint yolunu açmak, sıcak tropikal iklime inmek ve açık denizlere çıkmak emelleri, Azerbaycan üzerindeki düşüncelerini şekillendirerek ilk etapta Kafkas dağlarında İmam Şamil'in etkisini kırarak bölgeyi ele geçirmeye itmiştir.⁵⁶ Bu sebeplerden ötürü istilaya uğrayan Azerbaycan'da milli uyanış devri başlamıştır. Bunun farkına varan Çarlık Rusya'sı, 1830 yılı itibariyle Rus köylülerini Azerbaycan'a yerleştirme politikasını başlatmıştır. 1860-90 yılları arasında da bu iskân siyaseti daha da kuvvetlendirilmiştir.

XIX. yüzyılın birinci yarısında vuku bulan önemli bazı milli olaylar kimi toplumbilim araştırmacılarına göre Azerbaycan'ın uyanış çağı olarak tanımlanmaktadır. Azerbaycan'da milli uyanış ve birliğin ortaya çıkıp alevlenmemesi için her türlü tedbiri alan Rusya'nın, Şii ve Sünniler arasındaki mezhep ayrılıklarını körüklemek adına "Ali" ve "Ömer" adlarıyla mektepler açması, halkın dini faaliyet ve hislerini idare eden ulema ve mollaları kendi kontrolünde bulundurması, çocukları Rus mekteplerinde okutmaya zorlaması vb. politikaları tam tersi bir etki yaratarak halk arasında milli ve dini duyguların uyanmasına yol açmıştır.⁵⁷

Rus hâkimiyetinin beraberinde getirdiği sindirme politikaları, dini ve kültürel uyumsuzluğun getirdiği tezatlıklar Azerbaycan halkı ile Rusya idaresini hiçbir zaman barıştırmamıştır. Çarlık Rusya'sının, Ruslaştırma politikasıyla Azeri Türklerinin milli ve medeni uyanışını engelleme çabası, Azerbaycan'ın zengin yer altı ve yerüstü kaynaklarından faydalanmak için buraları Rus sömürgesi haline getirme gayreti, uzun süreli başarılı olamamış, nihayetinde, XIX. yüzyıl Azerbaycan için milli ve kültürel uyanışın başladığı bir aydınlanma çağı olmuştur.

19. yüzyılın ortalarında, Azerbaycan'ın içtimai bünyesinde önemli değişiklikler olmamasına karşın, bu yüzyılın ikinci yarısında, Güney Kafkasya demiryolunun

⁵⁵ Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı, **Azerbaycan Ülke Raporu**, Ankara, 1993, s. 6.

⁵⁶ Baykara, **a. g. e.**, s. 63.

⁵⁷ Mehriban Gasımova, "*Azerbaycan'da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü*", (Dan.) Zeki Arslantürk, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006, s. 61.

inşası, Rusya’da yaşanan genel hadiseler, Azerbaycan’ın iktisadi ve içtimai hayatında etkili olmuştur. Zira burada petrolün keşfi bölgeye olan ilginin artmasına ve ekonomik hayatın canlanmasına imkân vermiştir. Dolayısıyla artan gelir seviyesi Azerbaycan’daki milli kültürün güçlenmesini sağlamıştır. Tüm bu gelişmelerin yanında ülke meselelerine çare arayan Azerbaycanlı pek çok aydının, halkı bu gelişmelere ortak etme çabalarını da eklemek gerekir.⁵⁸

2. 2. 1. 2. Azerbaycan’da Milli Uyanış ve Basının Yeri

Azerbaycan’ında milli uyanış çağı, modern iletişim aracı olan basının millileşmesi ile başlar.

XIX. yüzyıl her ne kadar Azerbaycan’ın Rönesans’ı olarak bilinse de yüzyılın başlarında, Rus istilası ve sömürgeci rejimi bazı aydınların düşüncelerinin ancak yakın çevrelerinde etkili olmasına neden olmuştur. Çar III. Aleksandr ile başlayan Rus milliyetçiliği ve Pan-slavizmi, Rusyalı Türk aydınlarını ve esnaf sınıflarını kendi öz benliklerini korumaya sevk etmiştir. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, baskıcı Rus politikaları sonucu, Osmanlı İmparatorluğu’na yerleşmek zorunda kalan Rusya’nın Türk aydınları Panslavizm ideolojisine karşılık milliyetçilik ve Türkçülük kavramlarına yönelmiştir. Türk milliyetçiliğinin doğuşunda, Azerbaycan’dan Hüseyinzade Ali Bey, Ahmet Ağaoğlu ve Kırımli İsmail Gaspıralı, Kazanlı Yusuf Akçura önemli roller üstlenmiştir.

İlk Türkçe gazete olan “*Ekinci*”, Azerbaycan’da Çar idaresine karşı halkın tepkisini göstermesi açısından önemlidir. Fakat bu gazete Osmanlı-Rus harbi sırasında, baskı ve sansürlere maruz kalmış ve nihayetinde kapatılmıştır.

⁵⁸ Tahir Sümbül, **Azerbaycan Dosyası**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 5, Ankara, 1990, s. 12.

“*Keşkül*” adlı derginin, İslam ve Doğu dünyasının ilk ortak basın organı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu dergi de vatanseverlik ve milliyetçilik fikirlerini desteklediği için Rus hükümeti tarafından sansüre uğramıştır.

Sosyal ve politik hayatta önemli bir yeri olan “*Hayat*” gazetesi, Azerbaycan basın hayatının dönüm noktası kabul edilir. Bu gazete ile Azeri basınının modern döneminin başladığı, dil açısından da yeni bir edebi devreye girildiği çeşitli kaynaklarca vurgulanır.

Azerbaycan kimlik mücadelesinde Mehmet Emin Rasulzade tarafından çıkarılan “*Açıksöz*” (1915-1918) gazetesinin de önemli bir yeri vardır. Zira Mehmet Emin Rasulzade’nin idaresi ve başyazarlığında, Azerbaycan istiklal mücadelesinde önemli izler bırakmış devrin önemli şahsiyetleri bu gazete etrafında toplanmıştır. O tarihe kadar *Kafkasya Müslümanları* ve *Kafkasya Tatarları* diye anılan halk ilk defa *Türk* olarak anılmıştır. Hüseyin Cavid, Ahmed Cevad, Mirza Bala gibi isimler milli devletin kurulması için ilk adımlarını bu gazetede atmışlar; *Azerbaycancılık* ideolojisini devletle bütünleştirmeye çalışmışlardır. “*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*” sloganı ile çıkan gazete, 31 Mart 1918’de Ermeniler ve Rus Bolşeviklerin baskını ile yakılmış ve geçici olarak kapatılmış; daha sonra, milliyetçi Musavat Partisi’nin fikir savunuculuğunu yapan resmi yayın organı olarak tekrar açılmıştır.⁵⁹

1870 yılından başlayarak, Azerbaycan’ın sosyo-politik hayatında milli fikirlerin ortaya çıkmasında önemli rol üstlenen Azerbaycan basınının yaymak istediği fikirler şu şekilde özetlenebilir:

1. Okullarda Usul-i cedidin uygulanması ve yeni fen bilimlerinin ders programına dâhil edilmesi fikrini oluşturmak;

2. Cami mektepleri dâhil, mahalle ve köy mekteplerinde Farsça yerine Türkçe okutmak ve çağdaş usullerde yeni okullar açmasını teşvik etmek;

⁵⁹ Gasımova, a. g. e., s. 76.

3. Ruhani idareler ve İslami vakıfların idaresinin Müslüman halk tarafından seçilen ulema ve memurlar tarafından yürütülmesi düşüncesini kamuya yaymak;
4. Eğitim ve hayır işleri ile uğraşan cemiyetler kurulmasını vurgulamak;
5. Belediye ve Duma seçimlerinde Müslümanlara uygulanan kanuni sınırlandırmalara karşı mücadele etmek;
6. Vatandaşlık hakkının her yönüyle Müslümanlara da tanınması ile siyasi ve idari haklarda, diğer vatandaşlarla eşit tutulmasını dile getirmek.

2. 2. 2. Sovyet Dönemi Azerbaycan

Azerbaycan, 1922 yılında Kafkasya Ötesi Sosyalist Federal Cumhuriyeti'ne dâhil olmuştur. 1936 yılından sonra ise *Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti* adını almıştır. Azerbaycan, Sovyetler Birliği'ne katıldıktan sonra sürekli toprak kaybına uğramıştır. Stalin döneminde Ermenistan; Türkiye, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ve Azerbaycan arasına kadar uzatılmış, bununla Anadolu Türkleri ile Türkistan Türkleri arasındaki iletişim koparılmaya çalışılmıştır.

Azerbaycan topraklarının üzerindeki bu bilinçli sınırlandırma siyasetinin yanında, sosyal hayatta da rejimin getirdiği birtakım sınırlandırmaların da boyutu azımsanamayacak kadardır. Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra Moskova, kurulan bu yeni rejimi desteklemeleri için Rus olmayan halkları harekete geçirmeye çalışmıştır. Sovyetler Birliği içeriğine sansürle baskı yapsa da etnik grupların edebiyatlarının gelişmesini teşvik etmiştir. Bu durumda Azerbaycan edebiyatı ve kültürü de kendini geliştirecek ortamdan istifade etmiştir. Sovyet Azerbaycan'ı, Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1928'de kabul edilen Latin alfabesini daha 1924'te resmi olarak kullanmaya başlamıştır.

1930'larda Stalin, Sovyetler Birliği'nin her yerinde olan bağımsız, kültürel ve siyasal ifadelerin tüm biçimlerini bastırarak, Azerbaycan Merkez Komitesi'nin

neredeşye tüm üyelerini idam etmiştir. Moskova'nın laikleştirme kampanyaları, Sovyet Müslümanlarının İşlam'dan ve onun dini kurumlarından uzaklaşmalarına neden olmuştur. Ayrıca Stalin, sınırın iki tarafındaki Azerbaycanlılar arasında doğrudan ilişkileri büyük ölçüde sınırlandırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında kuzey ve güney arasındaki bağları güçlendirmek için Tebriz'deki Azerbaycanlıların çoğu memleketlerine döndükten sonra, Bakü'de çıkan ve yalnızca ülke kamuoyuna hitap eden Azerbaycan gazetelerinde bağların yenilenmesi konusundaki isteklerini dile getirmeye çalışmışlardır. Bu talep tabii olarak çoğu Sovyet Azerbaycanlısının İran'da hala daha akrabalarının olmasından ileri gelmiştir. Savaşın bitimiyle birlikte Azerbaycanlı kimliği, Sovyetler Birliği'ndeki Azerbaycanlıların ortak kimliği haline gelmiştir.⁶⁰

Moskova gerek etnik gerekse bölgesel kimliğe vurgu yapmıştır. Sovyetler Birliği, ülkedeki büyük etnik grupların çoğunu ulus olarak kabul etmiştir ve onlara toprak alanları vermiştir. Bu dönemin en önemli sayabileceğimiz bir özelliği ise vatandaşların etnik kimliklerinin kurumsallaştırılmasıdır. Moskova'nın bu kurumsallaştırmadaki siyasi amacı ise kendi bünyesindeki azınlık grupların kültürel haklara sahip olduğunu göstermektir. Ancak kimliğin ifadesi ile ilgili Sovyetler Birliği'nin aşırı sınırlamaları, insanlar arasında yalnızca kızgınlık yaratmıştır.⁶¹

Azerbaycan Türkleri her fırsatta bağımsızlık için mücadele etmiş ve ayaklanmışlardır. Sovyetlerin dağılma sürecinde Karabağ olayları tekrar gün yüzüne çıkartılmış, Türk - Ermeni atışmaları başlatılmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmak istemeyen ve tek başına bir cumhuriyet olmaktan yana olan Azerbaycan halkı, 19-21 Ocak 1990 tarihinde Kızıl Ordu tanklarının Bakü'ye girmesiyle kanlı bir şekilde bastırılmış, pek çok Azerbaycan Trk katledilmiştir.

⁶⁰ Shaffer, a. g. e., s. 78.

⁶¹ Shaffer, a. g. e., s. 82.

2. 3. Azerbaycan Kimliğinin Mimarları

20. yüzyıl, Azerbaycan’da büyük değişimlerin yaşandığı dönem olmuştur. Batı değerlerinin ve kurumlarının transferi bu dönemin “modernleşme” ve “Batılılaşma” gibi çeşitli isimlerle anılmasına neden olmuştur. Kafkasya’da vuku bulan yenileşme hareketleri Türkiye örneğinde olduğu gibi devlet katında değil, toplumun önde gelenleri ve sivil aydınlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle toplumsal reformların ağırlığı daha fazladır. Bu anlamda aşağıda sıralanmış Azerbaycan’ı Azerbaycan yapan ideologlardan kısaca bahsetmek, Azerbaycan’ın gelişimini anlamak açısından önem arz etmektedir.

1. Hasan Melikzade Zerdabi (1842-1907) ⁶²
2. Mehmedağa Şahtahtlı (1846-1931) ⁶³
3. Hüseyinzade Ali (Turanlı), (1864-1942) ⁶⁴
4. Mirza Celil Memmedquluzade (1866-1932) ⁶⁵
5. Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ⁶⁶
6. Ömer Faik Numanzade (1872-1937) ⁶⁷
7. Muhammed Hadi (1879-1920) ⁶⁸
8. Hüseyin Cavid (1882-1941) ⁶⁹

⁶² Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar; “*Hasanbey Melikzâde Zedâbi*”, **DİA**, C. 16, 1997, s. 362-363.

⁶³ Yavuz Akpınar; “*TÜRK*”, **DİA**, C. 41, s. 503.

⁶⁴ Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar; “*TURAN, Ali*”, **DİA**, C. 41, 2012, s. 408-410.

⁶⁵ Detaylı bilgi için bkz. Yaşar Karayev - Yavuz Akpınar; “*Mehmedquluzâde, Celi*”, **DİA**, C. 28, s. 545.

⁶⁶ Detaylı bilgi için bkz. Nuri Yüce; “*AĞAOĞLU, Ahmet*”, **DİA**, C. 1, 1988, s. 464-466.

⁶⁷ Yaşar Karayev-Yavuz Akpınar; “*Mehmedquluzâde, Celi*”, **DİA**, C. 28, s. 545.

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Yaşar Karayev - Yavuz Akpınar; “*MEHMED, Hâdi*”, **DİA**, C. 28, 2003, s. 488-489.

9. Mehmet Emin Resulzade (1884- 1955) ⁷⁰

10. Bahtiyar Vahapzade (1925-2009) ⁷¹

2. 3. 1. Hasan Melikzade Zerdabi

Rusya, özellikle Bakü'de ileride canlanacak olan ekonomi ve siyasi gücün farkına varmıştır. Dolayısıyla bu coğrafyaya ve bu coğrafya üzerinde yaşayanlara olan politikasını da bu yönde geliştirmiştir. Rus ihtilallerinin getirdiği *Ruslaştırma* ideali, Azerbaycan'da yetişen genç nesli hedef almış, onları kendi perspektiflerinden bakmaya zorlamıştır.

Bu idealin geliştirdiği okullarda yetişen bir kısım aydınlar Petersburg ve Moskova gibi üniversitelerden mezun olmuşlar ve Rusya'ya değil, kendi ülkelerine hizmet etme derdine düşmüşlerdir. Batı tarzında eğitim almış bu aydınlar, her alanda sömürülen halklarının yeniden kendine gelmesi ve gelişmiş milletler seviyesine yükselmesi için var güçleriyle çalışmışlardır. Bunun için ilk önce halkın eğitim seviyesini yükseltme ve onları bilinçlendirme faaliyetlerine önem vermişlerdir. Bu nedenle eğitime öncelik veren bu aydın grubuna *maarifçiler* adı verilmesi boşuna değildir.⁷² Hasan Melik Zerdabi bu aydın tipinin ilk temsilcilerindedir.

Hasan Melik Zerdabi, Azerbaycan tarihinde önemli bir yere sahiptir. Zira O, tiyatro ve öğretmenlik yoluyla ulaştığı halkına daha fazla hizmet edebilmek için halkın ana dilinde, Türkçe bir gazete çıkarmak ister. Nihayetinde 22 Temmuz 1875 tarihinde Azerbaycan'da yayınlanan ilk Türkçe gazete *Ekinçi*'nin ilk sayısı yayımlanır. Bu gazete yalnızca Azerbaycan'da değil, tüm Rusya Türkleri arasında

⁶⁹ Detaylı bilgi için bkz. Yaşar Karayev; "Hüseyn Cavid", **DİA**, C. 18, 1998, s. 534- 536.

⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar; "*RESULZÂDE, Mehmed Emin*", **DİA**, C. 35, 2008, s. 2-5.

⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Akpınar; "*VAHAPZADE, Bahtiyar*", **DİA**, C. 42, 2012, s. 426- 428.

⁷² Ahmet Çamalan, "*Bir Maarifçi Olarak Hüseyn Cavid*", (Çevrimiçi) http://www.academia.edu/3549694/Bir_Maarif%C3%A7i_Ayd%C4%B1n_Olarak_H%C3%BCseyin_Cavid, 10.06.2016.

çıkan ilk Türkçe gazete olma özelliğini taşır. Gazete devrin ileri gelen aydınlarını (Seyit Azim Şirvani, Asker Korani, Ali Ekber Haydari, Ahsenü'l Gavaid, Hacı Muhammed Sadık), Necef Vezirov, Mirza Fethali Ahundov vb.) etrafında toplamayı başarır.⁷³

Zedabi gazete çıkarmakla kalmamış, ilk hayır cemiyeti ve ilk tiyatro çalışmalarının da öncüsü olmuştur. Bakü'de açılan ilk kız okulunun kurucuları arasındadır. *Kaspi*, *Hayat* ve *Debistan* gibi dönemin önemli gazetelerinde yazıları yayımlanmıştır. I. Muallimler Kurultayı'nın toplanmasını sağlamıştır. Eğitim, kadın hakları, dil, din, vatanseverlik konularında yaptığı faaliyetler ile Azerbaycan'ın ilim-fikir hayatına, Azerbaycan'ın modernleşmesine öncülük etmiş Azerbaycan'ın fikir atasıdır.⁷⁴

2. 3. 2. Mehemmedağa Şahtahtlı

Yazar, gazeteci, dilci kimliğiyle 20. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında, döneminin fark yaratan simalarındandır. Şahtahtlı, 1903'te Azeri Türkçesiyle yayımlanan ilk gazete olan *Şarki Rus* gazetesini yayın hayatına sokar ve başyazarlığını yapar.⁷⁵

Şarki Rus gazetesinin çıktığı zamanlarda ikinci bir matbuat olmadığı için aynı görüşte olmayan dönemin bazı yazarları bu gazetenin faaliyetleri içinde bulunmuşlardır. Bu gazete milli düşünen aydınları bir araya getirmesi bakımından ve milli birlik fikrini biraz da olsa oluşturması açısından ehemmiyetlidir.⁷⁶

⁷³ Okan Yeşilot, "Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri", *OAKA*, C. 4, S. 7, s. 98.

⁷⁴ Yeşilot, *a. g. m.*, s. 97.

⁷⁵ **XX. Yüzyıl Azerbaycan Edebiyatı**, C. 4., (Çevrimiçi)

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/11024,azerbaycanxxyyturkedebiyatigirispdf.pdf?0>, 12.06.2016.

⁷⁶ Yavuz Akpınar; "TÜRK", **DiA**, C. 41, s. 503.

Şahtahtlı'nın Bakü'de üniversite hocalığı yaptığı ve Latin harfli Azeri Türkçesi alfabesini hazırlayan komisyonda çalıştığı bilinmektedir.⁷⁷ Hayatı ve faaliyetleri hakkında ciddi araştırmalar bulunmamasına rağmen yine de Azeri Milli Edebiyatı'nın ve Azerbaycan'daki milli davanın filizlenmesindeki rolüyle hatırlanan isimler arasındadır.

2. 3. 3. Hüseyinzade Ali (Turanlı)

Hüseyinzade Ali Bey'in eğitimini, Azerbaycan edebiyatı meseleleriyle ilgilenen ve aynı zamanda Mirza Feth Ali Akhuzade ile dostluk ilişkilerini sürdüren, Kafkasya Müslümanları Şeyhülislamı olan dedesinin yanında alması, onun daha erken yaşlarda Türkçülük duygusunu derinden hissetmesine zemin hazırlamıştır.⁷⁸

1899 yılında Petersburg Üniversitesi Fizik-Matematik bölümünden mezun olmuş ve ülkesi işgal altında olduğundan uygun çalışma ortamı bulamayarak İstanbul'a gitmek durumunda kalmıştır. Burada kimi aydınlarla birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucu simaları arasında yer almıştır. 1903 yılını takiben ülkesine tekrar dönen Hüseyinzade, Azerbaycan milli bilincini uyandırmak için Kafkasya'da birçok faaliyette bulunmuştur.

Hüseyinzade, Bakü'de yayınlanan ve ilk günlük Türk gazetesi olan *Hayat*'ın kurucu isimlerindedir. Bu gazetenin kapanmasının ardından haftalık dergi olarak çıkan *Füyuzat*'ta başyazarlık yapmıştır. Rusça basılıyor olmasına karşın Azerbaycanlıların sahip olduğu tek gazete olan *Kaspi*'de de yazılar yayınlamıştır. Bir müddet sonra Kaspi'nin Rusça basılan Türk yayın organı haline gelmesiyle,

⁷⁷ Mehmed Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, (Haz.) Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağrı), Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul, 1990, s. 137.

⁷⁸ Alaattin Uca, "Dr. Hüseyinzade Ali Bey", **Türk Yurdu**, C. 100, S. 288, 2011, s. 1.

Türklerin hakkını ateşli bir şekilde savunan Hüseyinzade Azerbaycan milli bilincinin uyanmasında, devrin diğer aydınlarına ve halkına ilham kaynağı olmuştur.⁷⁹

Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak sloganının mucidi sayılan Hüseyinzade, hem Azerbaycan'da hem de Türkiye'de milliyetçi hareketlerin ön saflarında yer almıştır.⁸⁰ Çarlık hükümetinin Türk birliğini bozmak için Sünni-Şii çekişmesini alevlendirmesi Hüseyinzade'yi uyanık tutmuş, Türk birlik ve beraberliğinin sağlanması için var gücüyle çalışmıştır. Bu anlamda Azerbaycan halkının haklarını savunmak ve korumak için çeşitli kongrelere katılmıştır.

Turan şiiri, Türklerin birlik ve beraberliğini sağlamak için yazdığı en önemli eserleri arasındadır. *Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir* makalesi ise Azerbaycanlılara kendi ırk ve dillerine daha aşina olmalarını sağlamıştır.⁸¹

Hayatı boyunca gerek yazılarıyla ve eserleriyle gerekse de hal ve hareketleriyle Türk birliğini muhafazaya ve milliyetçilik hareketini canlı tutmaya çalışan bir aydın olmuştur. Son olarak, 1934 yılında çıkan soyadı kanuna da yabancı kalmayarak *Turan* soyadını almıştır.

2. 3. 4. Mirza Celil Memmedquluzade

20. yüzyıl Azerbaycan Edebiyatının büyük simalarından olan Celil Memmedquluzade, bilhassa 1905'ten sonra Azerbaycan kültür hayatının gelişmesinde önemli katkıları olan gazeteci ve yazar kimliğine sahiptir. 1906'da Tiflis'te çıkarmaya başladığı *Molla Nasreddin* edebi dergisinin de kurucusu olması hasebiyle, Azerbaycan Edebiyatı tarihinde hem kendi adıyla hem de yirmi beş yıl süresince yayınlamış olduğu *Molla Nasreddin* lakabıyla tanınmıştır.⁸²

⁷⁹ Alaattin Uca, a. g. e., s. 4.

⁸⁰ Vəli Osmanlı, **Azerbaycan Romantizmi I. Cild**, (Redaktoru) Rafael Hüseynov, Bakı, 2010, s. 30.

⁸¹ Vəli Osmanlı, **Azerbaycan Romantizmi I. Cild**, (Redaktoru) Rafael Hüseynov, Bakı, 2010, s. 30.

⁸² Yaşar Karayev - Yavuz Akpınar, "Celil Memmedquluzade", **DİA**, C. 28, s. 545. (Çevrimiçi) <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/11045,celilmemmedquluzadepdf.pdf?0, 10.06.2016>.

Azerbaycan'da "mirza" ifadesi sanat ve yaratıcılıkla hemhal olan kişilerin isimlerinin başına gelmektedir. Bu anlamlı ön ada sahip olmak şerefine nail olan Mirza Celil Memmedquluzade, uzun süre Molla Nasrettin dergisine gayretle rehberlik etmiştir ve bu dergi ile Azeri Türklerinin milli ve siyasi benliklerine kavuşmalarına, Azeri halkın cehaletten uzaklaşmasına ve Rus emperyalizmin dayattığı hayata karşı mücadelede etkin rol oynamıştır. Bu derginin etrafında toplanan fikir adamları, faaliyetleri ve eserleri ile Azerbaycan milli ruhunun gelişiminde önemli katkılar yapma fırsatını bulmuşlardır.⁸³

Celil Memmedquluzade, Azerbaycan edebiyatına, yeni bir dilin yaratıcısı olarak geçmiştir. Azerbaycan'da insanların derdine ortak olan eserleriyle, Azerbaycan'ın edebi ve içtimai fikir tarihinde milli istiklal, demokrasi ve vatan bağımsızlığına dikkati çekmek için Milli Edebiyatı, halkının duygu ve düşünceleriyle birleştirmiştir. Onun müstakillik, Azerbaycancılık, millilik ve vatandaşlık kavramları içeren eserleri, bugün dahi kendine her nesilden okuyucu bulan canlılığını ve toplum hafızasındaki sıcaklığını korumaktadır.⁸⁴

2. 3. 5. Ahmet Ağaoğlu

20. yüzyılın ikinci yarısında Azerbayca'nın her anlamda yeniden yapılanması ideolojik gelişmeleri ve bu gelişmelere öncü olan aydın kesimi beraberinde getirmiştir. Bu öncülerden biri de Ahmet Ağaoğlu olmuştur. Ağaoğlu, hem Azerbaycan'ın hem de Türkiye'nin milliyetçilik ve batılılaşma hareketleri içinde yer alarak önemli görevler üstlenmiştir.

Ağaoğlu, Fransız eğitimi almış bir aydındır. Bakü'ye döndükten sonraki zaman zarfında, Azerbaycan toplumunun modernleşmesi için Rus kültürünün dışına

⁸³ İsa Həbibbəyli, *Cəlil Məmmədquluzadə Əsərləri, Dörd Cildə I Cild Nəsr, dram əsərləri, satirik şeirlər, tərcümələr*, (Redaktor) Vaqif Məmmədov, Öndər Nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 4.

⁸⁴ İsa Həbibbəyli, *a. g. e.*, s. 5.

çıkıma çalışmıştır. Faaliyetleri ile “Azerbaycan’ın uyanış tarihinde kendi başına bir devir” olarak nitelendirilmiştir.⁸⁵

Ağaoğlu ilk olarak Gaspıralı’nın Usul-i Cedit mekteplerinin fikrini yaymak için “Neşr-i Maarif” adlı bir cemiyet kurmuş, Azerbaycan’ın birçok yerinde bu cemiyetin şubelerini açmaya gayret etmiştir. Ulusçu görüşlerin savunucusu olan Ağaoğlu halkı eğitim seferberliğine çekmeye çalışmış, bu sayede Azerbaycan Türklerinin en önemli sorunlardan biri olan şia-Sünni ihtilafının ortadan kalkacağına inanmıştır.

Ağaoğlu’nun en önemli çalışmalarından biri, ulusalcılığın siyasal alanda yer bulması için, Ermenilerin Azeriler aleyhine uyguladığı tedhiş hareketlerine karşı *Difai* adıyla yerel ve sivil bir direniş örgütü kurmak olmuştur. Bu örgütün faaliyetleri sonucu Ermenilerin Azeriler üzerindeki saldırgan hareketleri durdurulabilmiştir. Rus parlamentosunda Azeri haklarını savunmuş, milliyetler sorununu anlatmak için kurulan heyette önemli rol oynamıştır.

Bu faaliyetler Rus yönetimini rahatsız etmeye başlayınca 1908’de bütün Rusya’da baskı ortamı hâkim olmuş ve rejimin baskılarından dolayı Ağaoğlu, ülkeyi terk etmek zorunda kalarak İstanbul’a gitmiştir. Osmanlı Devleti’ne sığınan Ağaoğlu ve onun gibi aydınlar burada da Rusya’ya karşı Azeri çıkarları adına ulusalcı mücadelelerine devam etmişlerdir.

2. 3. 6. Ömer Faik Numanzade

Ahıskalı Ömer Faik Numanzade daha çok gazeteci kimliği ile bilinir. Ancak onun aynı zamanda edebi kişiliği de dikkate değerdir. Tercüman, şarki-Rus, Molla Nasreddin gibi zamanın önemli gazetelerinde yazarlık yapmıştır.⁸⁶

⁸⁵ Ebulfaz Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 89.

⁸⁶ Yaşar Karayev-Yavuz Akpınar, “*Mehmedquluzâde, Celil*”, *DİA*, C. 28, s. 545.

Eserlerinin temel konusunu vatanseverlik oluşturmuştur. 1917'de *Ben Kimim* adıyla yayımlanan makalesinde onun Türk milletini uyandırmak için Türk oğluna seslendiği görülür. ⁸⁷ Dönemin en güçlü gazetecilerinden biri kabul edilen Numanzade'nin en büyük gayesi, halkında milli-içtimai bilinç uyandırmak olmuştur.

Ö. Faik Numanzade, gazetelerdeki cesaretli çıkışlarından ve hükümetle uzlaşmayan tutumundan dolayı sürekli takip edilmekteydi. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin 1918 yılında kurulması ile rahat bir nefes almış olsa da AHC'nin Bolşeviklerin işgali altına girmesi onun, Sovyet güdümünde çalışmasını gerektirdi. ⁸⁸

Siyasi faaliyetlerinden ötürü birkaç defa tutuklanan Ö. Faik Numanzade, kalem ve fikir arkadaşlarının gayretli savunmalarına karşın, 1937'de Sovyet rejimin getirdiği bunalımda, Türkçülükle suçlanarak kurşuna dizilmiştir. ⁸⁹

2. 3. 7. Muhammed Hadi

Azerbaycan'ın tanınmış şairlerinden Muhammed Hadi, düzenli bir eğitim alamamış olmasına rağmen, küçük yaşlardan itibaren kendini geliştirerek Arapça, Rusça ve Farsça öğrenmiştir. Azerbaycan romantik edebiyatının ve ulusal düşüncesinin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Dahası, Azerbaycan matbuatı ve kültür hayatının 1905 yıllarından itibaren hızla gelişmesi ile Hadi, dönemin en önemli yayın organlarından olan *Hayat* ve *Füyüzat* dergilerinde şiirlerini ve yazılarını yayımlar. ⁹⁰ Hadi, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasında bir fark gözetmemiştir. Bu iki coğrafyada yaşayan halkın,

⁸⁷ Şureddin Memmedli, “*Ahıskalı Ömer Faik Numanzade'nin Edebî Kişiliği ve Bir Makalesi*”, s. 39. (Çevrimiçi) http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/39_sayi13.pdf, 10.06.2016.

⁸⁸ Azerbaycan Yazıçılar Birliyi Elektron Kitapları Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası, **Nəmanzadə Ömər Faiq**, <http://calilbook.musigi-dunya.az/n.html>, Erişim Tarihi: 21.05.2017.

⁸⁹ Memmedli, *a. g. m.*, s. 38.

⁹⁰ Yavuz Akpınar, “*Hüseynzade Ali Turan Bey'in Arşivinden: 1 Azerbaycanlı Şair Muhammed Hadi (1879-1920)'nin Bilinmeyen Bir Şiiri: Kahraman Türk Askerlerine*”, s. 1. (Çevrimiçi) http://huseyinzadealituran.com/uploads/files/109b8917c35b8a9df93db210ef6aee3d_741.pdf, 12.06.2016.

tek bir *millet* olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, onun ünlü *Kahraman Türk Askerlerine* adlı şiirine bakıldığında Azerbaycan - Türk kardeşliğinin övüldüğü ve Türk milletine ait olmanın kıvancı açıkça ifade edilmiştir.

Muhammed Hadi, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında rol alan ve bu devletin fikri temellerini oluşturan önemli aydınlar arasında yer alır. Sovyet devri Azerbaycan kaynaklarında onun eserleri ve siyasi görüşü hakkında her ne kadar olumsuz satırlara yer verilse de, Sovyet bakış açısı bir kenara bırakıldığında, eserlerinde Azerbaycan için milli duygularının yoğunluğu, vatan ve hürriyet aşkı hissedilir.⁹¹

2. 3. 8. Hüseyin Cavid

Şair ve tiyatro yazarı olan Hüseyin Cavid, Azerbaycan edebiyatının önemli şahsiyetlerindendir. Cavid, 20. yüzyılda Azerbaycan edebiyatının ve medeniyetinin gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. Kaleme aldığı eserleri Azerbaycan halkını, medeniyetini ve ilmini gelecek kuşaklara taşıyabilmiştir. Bu nedenle onun eserleri Azerbaycan için milli bir servet değerindedir.

Hüseyin Cavid, eğitimin hemen hemen her alanıyla ilgilenmiş, mektep, talim, terbiye, ders kitapları, aile ve cemiyet vs. hakkında günümüz dünyası için dahi modern sayılabilecek tespitlerde bulunmuştur. Onun eserleri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde okul müfredatlarına dâhil edilmiştir. Cavid'in eserleri eğitime ve bu sayede aydınlanmaya dair birçok mesaj içerir.⁹²

Sovyet rejimini öven eserler vermekten kaçınan ve rejim karşısında dik duran nadir yazarlardandır. Hüseyin Cavid'in baskıcı yönetime karşı bu kararlılığı, onun

⁹¹ Akpınar, *a. g. m.*, s. 2.

⁹² Çamalan, *a. g. m.*, s. 3.

rejim düşmanlığı ile suçlanıp tutuklanmasına neden olmuştur. Eserleri yasaklanan Cavid, 1941 yılında, Sibiry'a da sürgünündekeyken vefat etmiştir.⁹³

Haydar Aliyev, 1982 yılında Stalin rejiminin kurbanı olan Hüseyin Cavid'in na'şını Sibiry'a dan Nahçıvan'a getirterek anıt mezar yaptırmış ve adına müze kurdurmuştur. Böylece Cavid'in hak ettiği itibar iade edilmiştir.⁹⁴

Eğitimci kişiliğini ve edebi şahsiyetini milletin inkişafı ve yükselmesi için kullanmıştır. Hüseyin Cavid'in hem eserleri hem de yurduna ve milletine olan bağlılığı ve rejim karşısındaki sarsılmaz duruşu ile Azerbaycan'ın milli kahramanları arasına girerek ebedileşmiştir.

2. 3. 9. Mehmed Emin Resulzade

Mehmed Emin Resulzade, Azerbaycan'ın yakın tarihinde önemli rol oynamış şahsiyetlerden biridir. Onun faaliyetleri, Azerbaycan'ın kaderini önemli ölçüde değiştiren özelliklere sahiptir.

Siyasi ve içtimai meselelere duyduğu merak nedeniyle tahsilini yarıda bırakıp henüz 19 yaşında iken Şark-ı Rus gazetesinde basın hayatına başlamıştır. Resulzade gençliğin verdiği heyecan ve ruhunda filizlenmekte olan milli hislerin yoğunluğuyla kalemine yön vermiş, yayın hayatının ilk günlerinden itibaren Bakü'de yozlaş(tırıl)an dilin vaziyetini ele almıştır.

1905 Rus ihtilalinden sonra Azerbaycan'da yayın hayatına dair canlılık ve serbestlik görülmektedir. Bu dönemde Resulzade birçok gazete ve dergide (Hayat, İrşad, Tekâmül, Füyuzat, Yoldaş, Terakki) makalelerini yayımlatmış, bazı dergilerin de (Tekâmül ve Yoldaş) yöneticiliğini bizzat üstlenmiştir. Bu süreli yayınlarda Resulzade sosyal ve siyasi meselelere değinerek hürriyet, millet, milliyet, insan

⁹³ Mehdi Genceli, "Hüseyin Cavid'in İstanbul Mektupları ve Osmanlı Matbuatında "Cavid" İmzası", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 31, 2014, s. 245.

⁹⁴ Nuri Yüce, "Hüseyin Cavid ve Türkiye", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi** C. 38, S. 38, 2008, s. 218.

hakları, medeniyet gibi kavramları tanımlama ve bunları halka benimsetmeye çalışmıştır. Düşüncelerini “*insanlara hürriyet, milletlere istiklal*” şeklinde formülize etmiştir.⁹⁵

Rus ihtilalinin, siyasi fikirlerin açıklanmasına ve savunulmasına imkân verdiği bu dönemde, Resulzade, 1917’den itibaren içinde bulunduğu *Müsavat*, parti haline dönüşünce, bu partinin başkanlığına getirilmiştir. Dolayısıyla düşüncelerini daha açık bir şekilde ifade etme ortamını yakalamıştır. Kendi millet ve milliyetçilik anlayışını, Türkçü, İslamcı ve medeniyetçi fikirlerini halka duyurmaya çalışmıştır.

Resulzade, yaptığı faaliyetlerden ve yaymak istediği fikirlerden ötürü Rusların baskısına maruz kalarak bir dönem Azerbaycan’dan ayrılmak durumunda kalmıştır. İstanbul’a gelen Resulzade burada, kendisi gibi Rus baskısı yüzünden ülkeyi terk etmek durumunda kalan Ahmed Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali gibi aydınlarla buluşur. Onlarla birlikte Azerbaycan için mücadeleye devam ederken kendini İstanbul’daki kültürel faaliyetler içinde bulur. Bu sıralarda Ziya Gökalp ile tanışması onun Türkçülük fikrinin yeniden güçlenmesinde etkilidir.

Resulzade, Bakü’ye döndüğünde siyasi ve kültürel faaliyetlerine kaldığı yerden devam etmiştir. Ulus kimliği ile ilgili düşüncelerini 1915’te bir Türk gazetesi olarak yayımlattığı *Açık Söz* gazetesinde açıklarken artık *Rusya ve Kafkasya Müslümanlarından değil, Türklerinden* söz etmesi dikkat çekicidir. Sağlam, metin, uyanık mefkureli bir milliyet yaratmanın üç esasa dayandığını, onların da *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmakta* olduğunu ifade etmiştir.⁹⁶

28 Mayıs 1918’e gelindiğinde Azerbaycan Milli Şurası bağımsızlığını ilan eder. Resulzade devlet başkanlığına getirilir. Bakü işgalde olduğu için devletin merkezi Gence olarak ilan edilir. Böylece Müslüman Şark’ta ilk olarak Türk, Azerbaycan Cumhuriyeti kurulur. Resulzade, bu yeni Türk devletinin kuruluşunun her aşamasında rol oynamış, büyük sorumluluklar almıştır.

⁹⁵ Resulzâde, a. g. e. , s. 11.

⁹⁶ Süleymanlı, a. g. e., s. 123.

Milli bir lider olan Resulzade, hükümetin kuruluşundan itibaren karşılaşılan zorlukların üstesinden gelmeyi kendine görev bilmiştir. Bakü'nün işgalden kurtulması için birtakım teşebbüslerde bulunmuştur. Nihayetinde Türk ordusunun 1918'de Bakü'yü işgalden kurtarması üzerine Azerbaycan hükümeti Bakü'ye taşınmıştır. 7 Aralık 1918'de Azerbaycan parlamentosunun açılışında yaptığı tarihi konuşmasında “*Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez*” sözü Azerbaycan siyasi tarihine damgasını vurmuş, günümüze kadar tesirini göstermiştir.⁹⁷

Resulzade, Türk dünyasının paramparça olduğu bir dönemde, mavi ile Türklüğü, kırmızı ile İstiklali, yeşil ile İslam'ı, hilal ve köşeli yıldız ile sekiz Türk boyunu temsil eden bayrağı ile kurduğu Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nden önce ve sonra, Azerbaycan'da ulus bilincini halkına benimsetmeye çalışarak bağımsız bir Türk cumhuriyetinin kurulmasında önemli rol oynamıştır.

2. 3. 10. Bahtiyar Vahapzade

Azerbaycan'ın, Rusya tarafından işgali ile bir milleti millet yapan unsurların en başta geleni olan dil alanında değişiklikler görülür. Milli dil, ehemmiyetini yitirmeye ve Rusça önem kazanmaya başlar. Öyle ki, milli dil ile beraber milli edebiyat ve tüm milli ve manevi değerleri içeren unsurlar, Sovyet ideologları tarafından arka plana atılmaya ve unutturulmaya çalışılır. Azerbaycan Türkçesinin ikinci plana atıldığı bu dönemde kimi aydınlar ana dilin önemini vurgulayıcı çalışmalarlarıyla halkı bilinçlendirmeye çalışır. Bu aydınlardan en öne çıkan isimlerden biri, hayatı boyunca ana dilin gerekliliğini savunan ve bu alanda mücadele eden Bahtiyar Vahapzade'dir.⁹⁸

Bahtiyar Vahapzade, gerek Azerbaycan'da gerekse Türkiye'de şiirleri ve eserleriyle tanınmış, insanların gönlünde yer etmiş bir vatan aşığıdır. Onun tek

⁹⁷ Akpınar, Yıldırım, Çağrı, a. g. e., s. 16.

⁹⁸ Faiq Elekberov, “*Bəhtiyar Vahabzadənin Yaradıcılığında Azərbaycan Milli İdeyasına Münasibət*”, Beynəlhəq Bəhtiyar Vahabzadə Simpoziumunun Materialları, Bakı-Azərbaycan, 13-15 Dekabr 2012, ss. 175-181, s. 175.

gayesi, halkını daha güzel günlere ulaştırmak adına, şiirleri aracılığıyla baskıcı rejime karşı, milli şuur ve milli kimlik ideolojisini aşılacak olmuştur. Nitekim Vahapzade, milletine yapılan haksızlıklara kayıtsız kalamamış ve eleştirel bir üslupla bunları şiirlerinde sürekli dile getirmiştir.

Memleketi olan Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi ve sonrasında çıkan Karabağ sorununu, farklı zamanlarda alfabele yapılan değişiklikler, isimlerin değiştirilmesi gibi Türkleri birbirinden ayırmaya-koparmaya yönelik girişimler, vatan aşığı bu şairi bir hayli üzmüştür. Eserlerinde hem Azerbaycan üzerindeki bu haksızlığa hem de Türk dünyası üzerinde gezen bu kara bulutlara olan tepkisine yer vererek milletin duygularına tercüman olmuştur.

Vahapzade, bu dönemde rejimin milli bilinci öldürmek için uyguladığı politikalara karşı “millet”, “Türklük” gibi kavramlara şiirlerinde ve piyeslerinde yer vermiş, bölünmek istenen Türklerin birleşmesinin gerekliliğini sıkça vurgulamıştır. Ona göre bir milleti diğer milletlerden ayıran özellikler soy, dil, vatan ve tarih birliğidir. Dolayısıyla ancak bu ortak değerler etrafında birleşenler millet olur.⁹⁹

Rejime karşı olan eserlerini “Sandıktan Sesler” başlığı altında, ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra neşredebilme imkânı bulmuştur. Vahapzade vatan ve millet aşkını kendi içinde yaşamakla kalmayıp bunu okurlarına da elinden geldiğince aşılamağa çalışmıştır. Azerbaycan'ın milli ruhunun oluşumunda ve halkın milli bir bilinç etrafında toplanmasında büyük katkısı olan Vahapzade, son nefesine kadar vatan, millet ve halkım demiştir.¹⁰⁰

⁹⁹ Zhala Babashova, “*Milli Mücadele Şairi Bahtiyar Vahapzade*”, *Turkish Studies*, C. 9, S. 12, 2014, s. 13.

¹⁰⁰ Babashova, *a. g. m.*, s. 15.

2. 4. Bağımsızlık Dönemi Azerbaycan'da Milli Kimlik Düşüncesi

2. 4. 1. AHC Döneminden Tam Bağımsızlık Sürecine Kadar Olan Uluslaşma Dönemi

Azerbaycan devlet bağımsızlığı fikrinin tarihi, iki yüzyıldan fazla bir zamanı kapsamaktadır. Böyle bir zaman diliminde bu fikir büyük bir gelişim göstermiş ve milyonlarca insan bu bağımsızlık fikriyle yanıp tutuşarak tarihsel açıdan gerçek bir milli hareket durumuna geçmiştir. Bu yüzden Sovyetler Birliği içindeki milletlerin bağımsızlıklarını kazanması bu devletin çökmesiyle değil, kendilerinin mücadele hakaretleriyle gerçekleşmiştir.¹⁰¹

Azeri ulus bilincinin gelişmesinde her ne kadar Çarlık ve Sovyet rejimlerinin katkısı olduysa da, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin 1988 ile 1991 yılları arasındaki milli duyguların yükselişe geçtiği bu üç yıl Azerbaycan'ın uluslaşması adına iyi takip edilmesi gereken bir süre zarfıdır. Bu süreçte milliyetçilerin kendi yöneticileriyle kalmayıp Moskova'ya da milli faaliyetlerini hayata geçirmek için meydan okudukları görülür.

Sovyet terminolojisinde *Azerbaycanlı* ve *Azeri* olarak adlandırılan aydınlar ile AHC'nin önde gelenleri 1988'de milliyetçi söylemlerini dile getirmeye başlamışlardır. Bu söylemlerin ifadesi daha çok Gorbaçov'un *glasnost* ve *perestroika* politikalarının 1988'in sonlarına doğru milliyetçi ve muhalif gruplar tarafından kendilerinde örgütlenme ve siyasi taleplerde bulunabilecekleri fırsatı vermiş olmasından ileri gelmiştir. Dahası Ermenilerin Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'ın Erivan (Ermenistan) ile birleştirme talepleri doğrultusunda Ermenilerin yaptığı gösteriler Azeri milliyetçiliğinin alevlenmesine neden olmuştur.¹⁰² Dolayısıyla

¹⁰¹ Halil Bal, **Türk Dünyasına Bakışlar Mehmet Saray'a Armağan**, Da Yayıncılık, 2002, s. 73-81.

¹⁰² Willem Van Schendel-Erik J. Zürcher, **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik**, Etnisite ve Emek, (Çev.) Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, s. 51.

Erivan ve Bakü arasındaki gergin ve artan olaylar Azerbaycan aydınlarının milliyetçi söylem ve hedefler benimsemeleri için uygun ortamı yaratmıştır.

Her ne kadar Gorbaçov reformları ve Dağlık Karabağ sorunu Azerbaycan milliyetçiliğini körüklese de, Azeri ulus inşasına asıl katkıda bulunan yetmiş yıllık Sovyet deneyimidir. SSCB’de uygulanan politikalar istemeden de olsa ulusların ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır. Bu politikaların bir kısmı ise şöyle sıralanabilir: cumhuriyet idaresine yerli halktan alım yapılması, 1930’lu yıllarda ulusal eğitim ve kadrolara dokunulmaksızın yapılan ekonomik ve toplumsal reformlar, her bir cumhuriyetin kendi sınırları dâhilinde siyasi milliyetçilik amacı gütmeyen kültür yaratımlarına izin verilmesi, geleneksel uygulamaların ve toplumsal yapıların ayakta kalması, Moskova yönetiminin SSCB’ye bağlı olmak şartıyla ölçülü yerel milliyetçiliği desteklemesi vs gibi politikalar ulusların ortaya çıkmasının zeminini oluşturmuştur.¹⁰³

Azerbaycan milli kimliğinin oluşmasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’ne geçmeden, onun fikri ve siyasi zeminini oluşturan AHC dönemini milli kimlik sınırları içinde incelemek yerinde olacaktır.

1917 Ekim Devrimi’nde Bolşevikler geçici hükümeti devirerek iktidarı ele almışlardır. Bolşevik iktidarı, ülkedeki halkların eşit ve egemen olduklarını, kendi kaderlerini belirleme/self-determinasyon ve hatta Rusya’dan ayrılmak dahi olmak üzere spesifik haklara sahip olduklarını belirten *Rusya Halkları Bildirisi*’ni yayımlamıştır. Ne var ki Bolşevikler, self-determinasyon hakkını kullanmak isteyen milletlerin bu isteklerini hoş karşılamamıştır. Buna rağmen onlar, ülkelerinde bağımsız bir hayatın zeminini oluşturma çabalarından geri durmamışlardır.

Bu gelişmelerin ardından Azerbaycan milletvekilleri, Azerbaycan Milli Şurası etrafında toplanıp 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan etmiştir. Müsavat Partisi lideri M. E. Resulzade bu bağımsız devletin başkanı seçilmiştir. Devletin adı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti olarak belirlenmiştir. Bu devletin temelleri, millet ve

¹⁰³ Willem Van Schendel-Erik J. Zürcher, *a. g. e.*, s. 52.

milliyet fikri üzerine kurulduğundan, Türkmençay Antlaşması ile ikiye bölünmüş ve halkı, tek bir çatı altında toplayacak *Azerbaycan* adı ülke adı olarak benimsenmiştir.

İktidara gelmeden önde AHC'nin önde gelen yöneticileri Azerbaycanlı kimliğine vurgu yapmışlardır. İktidara geldikten sonra da buna ek olarak yeni devletin tüm vatandaşlarını kapsayacak yurttaş ve devlet kimliği oluşturmaya çalışmışlardır. Bunu açmak gerekirse, “Türk” ya da “Azerbaycan Türkü” kelimeleri etnik Azerbaycanlıları belirtmek için, Azerbaycanlı ve Azerbaycanlılık kavramları ise devlet vatandaşlarına ve devlete karşı yurtseverliğe işaret etmek için kullanılmıştır.

Azerbaycan adının benimsenmesi ve kullanılması ile ortaya çıkan *Azerbaycancılık* kavramı bir devlet ideolojisi haline gelmiştir. Bu ideoloji çevresinde kurulan bu yeni hükümetin öncelikleri arasında Türk kimliğinin toplum içinde yayılmasını sağlamanın yanında her alanda milli hassasiyet gözetilmeye çalışılmıştır. Bunu da eğitim, dil, din, tarih vs kültürel değerlerin millileşme faaliyetlerinde gerçekleştirmişlerdir.

AHC dönemi, en başta eğitimin önemine dikkat çekmiştir. Eğitim ile hem ümmetten millete geçiş süresinde millileşme politikalarını halka benimsetip onları aynı duygu ve düşünce etrafında toplamak hem de milletleşme sürecini hızlandırmak hedeflenmiştir. Bu nedenle çalışmaların ilk odak noktasını dil ve tarih oluşturmuştur. 27 Haziran 1918'de Bakanlar Kurulu'nun aldığı karar ile devlet dilinin Türk dili olarak kabul edilmesi sağlanmış ve halk arasında iletişim dili olan Türk dili resmiyet kazanarak dilin adı ile ilgili karışıklığa son verilmiştir.

İlk, orta ve yüksekokullarda eğitimin Türkçe ile yapılması kararlaştırılmıştır. Azerbaycan Eğitim Bakanlığı tarafından orta dereceli okullardaki ders müfredatlarını yeniden düzenlenmesi için özel bir komisyon kurulmuştur. Türk Tarihi, Türk Coğrafyası, Türk Dili ve Edebiyatı derslerinin içerikleri uzmanlarca istenilen eğitime uygun hale getirilmiştir.

Milli kimlik bilincini topluma kazandırmak adına özellikle Tarih dersi programlarındaki düzenlemelerde en çok üzerinde durulan konu Türk boyları ve

onların toplumsal hareketleri olmuştur. Bu programlarda yalnızca belli bir coğrafya üzerinde yaşayan halkın tarihi değil, dil ve kültür birliği olan, Asya'nın büyük kısmına yayılmış bütün bir Türk milletinin tarihi olduğu ifade edilmiştir. Bu dönemde eğitim sahasında 1919'da Azerbaycan Parlamentosu'nun aldığı karara binaen Azerbaycan Üniversitesi kurulmuştur. Bu gelişme milli istiklal ve milli hâkimiyet sonucu elde edilmiş bir kazanç olarak görülmüştür.¹⁰⁴

Milli ve kültürel değerlerin araştırılmasına önem verilmiştir. Azerbaycan'ın tarihi olsun edebiyatı olsun ekonomi ve coğrafya alanlarında vs olsun pek çok ilmi eser oluşturulmuştur. Ayrıca halkın hafızasında yer etmesi bakımından Rus işgalinde değiştirilen tarihi yer, kasaba ve şehir adları, halka yeniden kazandırılmıştır. 30 Temmuz 1918 tarihinde hükümetin aldığı karar neticesinde Yelizavetpol olarak değiştirilen Gence şehrinin ve Cebrayıl kasabasının hak ettikleri tarihi isimleri geri iade edilmiştir. Ayrıca Azerbaycan sokaklarına ve caddelerine milli özelliklere uygun Azerbaycan için önemli sayılan milli aydınların, şairlerin ve kahramanların isimleri verilmiştir. Tüm bunlar AHC hükümetinin millileşmek için attığı kimlik politikaları olarak adlandırılabilir.¹⁰⁵

AHC'nin milleti için hayata geçirmeye çalıştığı faaliyetler yalnızca eğitim ve kültür alanıyla sınırlı kalmamıştır. Hükümet, kurulduğu ilk günden itibaren, Şubat 1917 Devrimi, Çar Hükümetinin devrilmesi ve Ekim 1917 Bolşevik iktidarını fırsat bilip, Ermeniler tarafından Güney Kafkasya Müslümanlarına yapılan katliamın araştırılması için Temmuz 1918 tarihinde Gence'de toplantı gerçekleştirmiştir. Toplantı ile soykırımın araştırılması için bir *Soruşturma Komisyonu* oluşturmak kararı alınmıştır.¹⁰⁶ Nitekim bu sorun günümüzde dahi açıklığa kavuşturulmuş değildir.

1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, yeni devletin Azerbaycanlıları ortak kimliklerini keşfetmeye ve tanımlamaya yöneltmiştir. Bağımsız Azerbaycan'ın, ilkelerini ve ulusal önceliklerini tasarlayabileceği bir balayı dönemi olmamıştır.

¹⁰⁴ Ebulfez Süleymanov, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kimliği", **Mehmet Saray'a Armağan**, s. 569.

¹⁰⁵ Süleymanov, **a. g. m.**, s. 571.

¹⁰⁶ Beşir Mustafayev, "Resulzade Dönemi ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)", **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, C. 2, S. 2, 2013, s. 218.

Devletin kurulduğu ilk günden itibaren Ermenistan ile savaş, çok sayıda mülteci, komşuların birçoğuyla sıkıntılı ilişkiler gibi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Bir an önce politika oluşturma ihtiyacı pek çok sorunla beraber gün yüzüne çıkmıştır. Devlet sembollerinin ve dilinin belirlenmesi, etnik grup çatışması içinde kimin vatandaş olduğunun belirlenmesi ve bu vatandaşların haklarının tanınması, din ve devlet işlerinin belirlenmesi, yeni devletle sınır ötesindeki soydaşları arasında ilişkilerin nasıl yönetileceğinin belirlenmesi vs. gibi devletin yapması gereken öncelikler sırası olmuştur.

III. BÖLÜM: BAĞIMSIZLIK SONRASI İLK LİDERLER VE KİMLİK POLİTİKALARI

3. 1. BAĞIMSIZLIK SONRASI İLK LİDERLER

3. 1. 1. Ebulfez ELÇİBEY

Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde yer alan Ebulfez Elçibey, 1989 yılında kurulan Azerbaycan Halk Cephesi'nin başkanı olmuştur. 1992 yılı Haziran ayında ilk kez yapılan demokratik oylama ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Elçibey'in başkanlığı döneminde (1992-1993) milli kimlik adına yapılan faaliyetlerin, bağımsız bir devlette olması ve uygulanması gereken politikalar olduğu görülür.

Elçibey döneminde, Azerbaycan Milli Ordusu oluşturulmuş, Azerbaycan'ın milli parası olan *manat* tedavüle sokulmuş, kısa zamanda bağımsız okullar ve üniversiteler kurulmuş ve Latin alfabesine geçilmiştir.¹⁰⁷

Elçibey iktidarı döneminde *Türkçülük* teması güçlenmiştir. Türkiye yanlısı bir politika izleyen Elçibey, Rusya ve İran'a karşı mesafeli davranmıştır. *Azerbaycan dili* olarak adlandırılan dilin adı *Türk dili* olarak değiştirilmiş ve bu dönemde Azerbaycanlılar, basında *Türkler* olarak anılmaya başlamıştır.¹⁰⁸

Elçibey, Kuzey Azerbaycan ve İran kontrolündeki Güney Azerbaycan'ı birleştirme idealini *Bütün Azerbaycan* ideolojisi adıyla açıkça dile getirmiştir. Bu ideoloji çerçevesinde milli bütünlük, milli müstakillik ve milli devlet kavramları birlikte ele alınmıştır. Böylece Elçibey tarafından, siyasi gelenek olarak görülen ve

¹⁰⁷ Ebulfez Elçibey, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_843_tr.html, 16.03.2017.

¹⁰⁸ **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan Ve Ukrayna Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler**, (Edit.) İsmail Aydıngün- Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, 2012, Ankara, s. 37.

Müsavatçılığın getirmiş olduğu Türkçülük, Çağdaşçılık ve İslam ilkelerinin arasına Milli Bütünlük de eklenmiştir. ¹⁰⁹

3. 1. 2. Haydar ALİYEV

Haydar Aliyev, 1922'de Nahcivan'da düzenlenen kuruluş kongresinde Yeni Azerbaycan Partisi'nin başkanı, 3 Ekim 1993'te yapılan genel seçimler sonucunda Cumhurbaşkanı, 11 Ekim 1998'de yapılan seçimlerde ise ikinci kez cumhurbaşkanı seçilmiştir. ¹¹⁰

Sovyet sonrası Azerbaycan'ın ekonomik, politik, milli ve manevi değerler bakımından dönüşümünde Haydar Aliyev'in politikaları önemli belirleyiciliğe sahiptir. Bağımsızlığın ilk yıllarında siyasal istikrarsızlığı da fırsat bilen Ermenilerin Karabağ topraklarını işgali ile sıkıntılı bir dönem yaşayan Azerbaycan, Haydar Aliyev'in iktidara gelmesi ile yeni bir sürece girmiş ve ülkede düzen sağlanabilmiştir. Aliyev, çağdaş Azerbaycan'ın oluşumunda önemi politikalara imza atarak ülkedeki en büyük siyasal figür haline gelmiştir.

Ülkenin milli bir sembolü haline gelen Aliyev, iktidara gelir gelmez dış politika sistemini denge politikası üzerine kurmuştur. Elçibey dönemindeki Batı yanlısı, Rusya-İran karşıtı politika yerine, bölgede etkin olan uluslararası aktörler ile dengeli ve uyumlu bir dış siyaset uygulamıştır. Haydar Aliyev, milli çıkarlara dayalı, halkın iradesiyle bire bir örtüşen kararnamelere imza atmış, Azerbaycan nüfuzunu uluslararası kuruluşlarda arttırmaya yönelmiştir. ¹¹¹

Haydar Aliyev'in Azerbaycan yönetiminde olduğu sürede milli kimliğe hizmet eden faaliyetleri, Azerbaycan'ın, bağımsızlık sonrasında çağdaş ulus devletler arasına girebilmesini sağlamıştır. Aliyev döneminde, milli para birimi olan *manat*,

¹⁰⁹ Reha Yılmaz- Fatih Mehmet Sayın, "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 1, 2013, s. 10.

¹¹⁰ Haydar Aliyev, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_842_tr.html, 16.03.2017

¹¹¹ Yılmaz- Sayın, **a. g. m.**, s. 37.

tek ödeme aracı olarak ilan edilerek ekonomide milli olma yolunda önemli bir adım atılmıştır. Orta Asya Türklerinin bilinen en önemli ve en eski destansı hikâyeleri olan Dede Korkut'un 1300. yıl dönümünün kutlanması adına kararname imzalanmıştır. Böylece kültür alanında özellikle genç Azerbaycanlılara ve akabinde gelecek nesillere kendi tarihlerini yaşatma ve bu tarihin bilincinde olmaları gerektiği vurgulanmıştır.

Bakü'de, *Dünya Azerbaycanlıların Birinci Kurultayı* gerçekleştirilerek diaspora faaliyetlerinin önü açılmıştır. Ayrıca yurtdışında yaşayan Azerbaycanlı vatandaşlar için kendi ülkeleri ve yurttaşları ile iletişimin devam etmesi adına *İş Üzere Devlet Komitesi* oluşturulmuştur. İlk olimpiyat spor kompleksi kurularak gençlerin Azerbaycan bayrağı ile ülkelerini uluslararası arenada temsil etmelerinin yolu açılmıştır. Bağımsız cumhuriyette ilk defa orta eğitim okulu olarak *Çağdaş Eğitim Kompleksi* açılmıştır.¹¹²

Elçibey döneminde *Türk dili* olarak tanımlanan dilin adı, Haydar Aliyev döneminde *Azerbaycan dili* olarak değiştirilmiştir. Aliyev, 1993 yıllarının sonunda yaptığı konuşmalarda ilk defa *Azerbaycancılık* fikrini dile getirmiş ve Azerbaycan'da yaşayan çeşitli ve farklı gruplardaki insanların Azerbaycan'da yüzyıllar boyunca aynı çatı altında yaşadığını, halen yaşamakta olduğunu ve yaşayacağını dile getirerek Azerbaycancılık kimliğine atıfta bulunmuştur. Böylece 2000'li yılların ortalarına doğru bu Azerbaycancılık ideolojisi daha fazla benimsenmeye başlamıştır.¹¹³

3. 1. 3. İlham ALİYEV

İlham Aliyev, 1995 ve 2000 yıllarındaki seçimlerde Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'ne milletvekili seçilmiştir. İlham Aliyev, Haydar Aliyev'in ölümünden sonra, 2003 yılında başbakanlık görevine getirilmiştir. 2005 yılında, Yeni

¹¹² İlham Aliyev, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_842_tr.html, 16.03.2017.

¹¹³ **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar-Türkiye İle İlişkiler**, (Edit.) İsmail Aydınğün - Çiğdem Balım, Atatürk Kültür Merkezi, 2012, Ankara, s. 56.

Azerbaycan Partisi başkanı seçilmiştir. 2008 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilmiş ve yine 2013 yılında ikinci kez Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. ¹¹⁴

İlham Aliyev, iktidara geldiğinde, babasının izlediği politika mirasına sahip çıkmakla beraber, bu politika çok boyutlu bir hale getirilerek kurumsallaşması sağlanmış, bir kısım politikalar revize edilmiş, ülkenin küreselleşen dünyaya entegre olmasına çalışılmış, komşu ülkelerle yakın işbirliği içerisine girilmiştir.

İlham Aliyev, babasından devraldığı devletin inşa sürecinin büyük ölçüde tamamlanmış olmasından dolayı ülkeyi daha rahat yönetebilme imkânına kavuşmuştur. Bu anlamda milli kimlik inşasında, Elçibey ve Haydar Aliyev dönemlerinde Azerbaycan için yapılan tüm faaliyetlere sahip çıkmış, korumuş ve onları yaşatmıştır. Bununla beraber İlham Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti için milli kimliğe hizmet edecek pek çok yeni faaliyet içerisine de girmiştir.

İlham Aliyev, *Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Ansiklopedisinin* yayını ve Azerbaycan dilinde Latin grafiğinde toplu yayının uygulanması hakkında kararname imzalamıştır. Böylece devletin, özellikle Azerbaycan tarihi için yalan tarih yazımlarından uzak, her vatandaşın rahatlıkla açıp okuyabileceği bir bilgi kaynağı oluşturulmuştur. Tebriz’de Azerbaycan konsolosluğu açılmıştır. Bakü’de Dünya Azerbaycanlılarının ikinci ve üçüncü kurultayları gerçekleştirilerek bu dönemde diasporanın daha da güçlenmesi sağlanmıştır. Ülkede devlet bazında öneme sahip anıtların onarım ve restorasyon çalışmalarına ehemmiyet verilmiştir. Böylece tarih içindeki önemli olayların veya tarihi şahsiyetlerin gelecek kuşaklara aktarılması ve milli bilincin dinamik tutulması hedeflenmiştir. ¹¹⁵

¹¹⁴ İlham Aliyev, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_841_tr.html, 16.03.2017.

¹¹⁵ İlham Aliyev, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_841_tr.html, 16.03.2017.

3. 2. BAĞIMSIZLIK SONRASI KİMLİK POLİTİKARI

3. 2. 1. Ad Değişirme

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, pek çok kimlik yaratma faaliyetini de beraberinde getirmiştir. Bunlardan biri, Sovyetler Birliği döneminde değiştirilen yer isimlerinin yeniden hayata geçirilmesidir. Nitekim Rus egemenliği döneminde, gelecek nesillerin hafızalarında asıl olanı yok etmek ve yeni kültürün tohumlarını ekmek için pek çok yer adı bilinçli olarak değiştirilmiştir.

Bağımsızlık sonrası dönemde, milli ve kültürel olguların halkın hafızasında yeniden canlandırılması adına, ilk olarak 30 Temmuz 1918'de, Rus işgali sonrası Rus Çarı I. Aleksandr'ın eşinin adı verilen ve Yelizavetpol olarak adlandırılan Gence şehrinin adı geri kazandırılmıştır. Ancak 1935-1991 yılları arasında burası Kirovabad adını almışsa da Gence'nin tarihi adının geri verilmesi hususundaki yoğun talep ve baskılar üzerine 1989'da şehre tekrar asıl ismi verilmiştir.

Bu faaliyetleri yürütmek için bir *Ad Bilim Komisyonu* kurulmuştur. Bahtiyar Vahabzade gibi aydınların da içinde bulunduğu 1988'de Bakü'de kurulan bu komisyon cadde, meydan ve şehrin diğer yerlerinin adlarını kamuoyunun da katkısıyla karara bağlayıp yeniden isimlendirmek amacıyla oluşturulan bir kurum olmuştur. Bu süreçte sokak, cadde, bina ve kurumların adı değiştirilirken tercih edilen adlar arasında Azerbaycan'ın tarihi kahramanları, Türklük ve İslamiyet ile ilgili adlar bulunmaktaydı.

1918 yılında, Bakü ve diğer şehirlerde Azerilere karşı yapılan katliamların başında bulunan Ermeni milliyetçisi Şuamyan'ın ve diğer bazı Ermenilerin heykelleri yıkılmış, 7 yerleşim bölgesi, 2 il, 18 köy ve diğer bazı şehir ve kasabalarda onun adını taşıyan caddelerinin adı yeni milli isimlerle değiştirilmiştir. Sonraki yıllarda da yer adlarının değiştirilmesi işlemi devam etmiştir.

Yer isimlerinin değiştirilmesinin yanında milletleşme s¼recinde yeni bir atılım da T¼rk şahıs ve soyadlarının sonuna Rusça soneklerin (-ev,-ov, -ova, -ski vb.) getirilerek Rus milliyeti g¼r¼n¼m¼ verilmesinin ¼n¼ne ge¼mek olmuştur. Zira ¼arlık zamanında sadece Rusya'da tahsil g¼ren aydın kesimin soyadlarında g¼r¼len bu ekler, 1930 yıllarında pasaportların değiştirilmesi s¼resinde Ermeni ve G¼rc¼ler haricindeki t¼m Sovyet vatandaşlarına zorla kabul ettirilmiştir.

Bağımsızlık sonrası, ¼lkede milli bilincin uyanmasında isimlerin millileştirilmesi adımı ¼nem arz etmiştir. 2000'li yıllara gelindiğinde devletin yabancı isimlere karşı a¼tıęı savaşın devam ettiği g¼r¼l¼r. ¼nk¼ ¼lkede kullanılan soy isimlerinin y¼zde 80'i hala Rusça'dır. Bu anlamda, isimleri millileştirme gayesi ile İlimler Akademisi Terminoloji B¼l¼m¼ne bağlı kurulan *İsim ve Soyisimler Komisyonu*, aileleri milli isimleri kullanmaya teşvik etmeye başlamıştır. 70 yıla yakın Sovyetler Birliği sınırları i¼inde yaşamak zorunda kalan Azerbaycanlıların isimlerinin sonuna getirilen -ov ve -yev gibi Rusça k¼kenli soyad formlarının değiştirilmesinin ehemmiyetini vurgulayan ve bu soyadlarının, milletin kendi isteği ile alınmadığını belirten Milletvekili Dr. Nizami Caferov ile Terminoloji Komisyon Başkan Yardımcısı Prof. Dr. İlkin Umudov, kendi tarihlerinin ve tarihi isimlerinin var olduğunu, yeni kuşaklara bu isimlerin konulmasının artık gerekli olduğunu ¼nk¼ her evladın adının kendi halkını tanıttığını savunmuştur.¹¹⁶

Azerbaycan Terminoloji Komisyonu'nun ¼alıřmalarıyla, 8 bin milli isim, 2 bin kadar da yasaklı isim belirlenmiştir. Milli isim listesi, Kitab-ı Dede Korkut ve Divan-ı L¼gati't T¼rk'te bulunan isimler ile zenginleştirilmeye devam etmiştir. Azerbaycan h¼k¼metinin başlattığı bu uygulama, yalnızca Azerbaycan T¼rkleri i¼in ge¼erli olacaktır.

¹¹⁶ Azerbaycan'dan İsim Yasağı, (¼evrimiçi) <http://www.timeturk.com/tr/2013/03/04/azerbaycan-dan-isim-yasagi.html>, 23.01.17.

Millileşme çabası içinde olan ilk hükümetler, yer adları, isim ve soy isim değişikliğini, Azerbaycanlılar arasında bütünlük sağlayan ve ülkede milli bir bilinç uyandıran önemli bir kimlik politikası olarak görmüşlerdir.

3. 2. 2. Alfabe Değişikliği

Azerbaycan, 20 Nisan 1920’de Rusya’nın işgali ile siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel olmak üzere her alanda Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. Türkleri idari bakımdan parçalamayı yeterli bulmayan Sovyet rejimi, halkların kültürel bağlarını da koparmak için dil politikası ile tedbirler almaya başlamıştır. Çünkü bir ulusun yapı taşlarını oluşturan dil, din, tarih, gelenek vs. gibi enstrümanlar bir milletin kültürel birikimleridir ve milli direnişlerin kırılması bu kurumların bertaraf edilmesine bağlıdır. Tüm bunların farkında olan Sovyetler Birliği, hegemonyasındaki halklar için Rusça’nın resmi bir dil statüsü kazanması ve bu sayede tek bir dil ve kültür çatısı altında bir “Sovyet milleti” oluşturmak adına Latin alfabesine geçiş sürecinin işlerliğini kazanmak için atılacak adımlarını geciktirmemiştir.

Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş projesi ilk olarak Azerbaycan’da yürütülmeye başlanmıştır. Bunun en önemli sebebi Azerbaycan’daki pek çok aydının eski harflerden Latin alfabesine geçişin lüzumuna inanmasıdır. Bu aydınların en başında Mirze Fetali Ahundov, Samed Ağa Ağamalıoğlu, Celil Memmedquluzade gibi isimler gelir. Zira bu isimler Arap alfabesinin Türk dilinin fonetik ve morfolojik yapısına uymadığı gerekçesiyle, eski harflerin yerini yeni alfabenin alması gerekliliğini ileri sürmekteydiler.

Azerbaycan’da alfabe değişikliklerine ve bu konudaki tartışmalara geçmeden önce konunun iyi anlaşılması adına Azerbaycan’ın alfabe mazisine kısaca göz atmak yerinde olacaktır. İslamiyet’in kabul edilmesiyle Arap alfabesini kullanmaya başlayan Azerbaycan Türkleri, zamanla bu alfabenin Türkçenin yapısına uygun olmadığını, 19. yüzyılda eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte çocuklara öğretimi konusunda yaşadıkları zorluklardan tecrübe etmişlerdir. Yine 19. yüzyıldan itibaren

gazeteciliğin başladığı Azerbaycan'da, Arap alfabesi ile gazete çıkarmanın zorlukları bir yana, günden güne gelişen medeni dünyaya yetişmenin önündeki en büyük engeli, Arap harflerinin oluşturduğu ifade edilmiştir. Bu yüzyılda, Azerbaycan aydınlarının bir kısmı bu harflerin ıslahı ile Türk diline yakınlaşması gerektiğini savunurken, bir kısmı da bu harflerin tamamen kaldırılıp yerine Latin alfabesinin getirilmesini öngörmüşlerdir.¹¹⁷

20. yüzyıla gelindiğinde Azerbaycan'da sırasıyla Arap, Latin ve Kiril alfabeleri kullanılmıştır. 19. Yüzyılda başlayan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesi hususundaki tartışmalar ulusal dil ve kimlik olgusu üzerinden yapılmıştır. Nitekim 1917 Bolşevik İhtilalinden sonra başlayan milli uyanış ve kültürel hareketlenmeler ışığında Azerbaycan'da bağımsızlık fikirleri filizlenmeye başlamış ve aydınlar böyle bir ortamın havasını, demokratik esaslara dayalı bağımsız bir devletin inşasında kullanmak üzere solumaya başlamışlardır.

Bu dönemde Azerbaycan aydınları, Arap alfabesini, geri kalmışlığın nedeni olarak gösterirlerken, Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmenin hem İslam dünyasından ve onun getirdiği İslami geçmişten kurtulmak ve Batı'nın çağdaş seviyesine yükselmek hem de bu sayede diğer Türk halkları ile ilişkileri güçlendirmek gayesindeydiler. Ortaya atılan tüm bu görüşler Azerbaycan entelektüellerinin kamuoyundaki sıkı girişimleri neticesinde masaya yatırılmış ve ciddi tartışmalardan sonra varılan uzlaşma sonucunda 1923'te Latin alfabesine geçilmiştir.¹¹⁸

Latin alfabesine geçişi savunan taraftarların başında Mirze Fetali Ahundov gelmekteydi. Çağdaşlaşmanın ve bilimsel ilerlemenin ön koşulunun eski alfabeyi değiştirmek olduğunu söylemiş; Arap alfabesi yanlılarına da gaflet içinde olduklarını ve ülkesinin eski harfler yüzünden ilimden yoksun olduğunu bu husustaki her konuşmasında dile getirmiştir. Latin alfabesine geçişi siyasal açıdan destekleyen kişi, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı Neriman

¹¹⁷ Cem Karakılıç-Oğuzhan Aydın, "Azerbaycandaki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiyedeki Azerbaycan Matbuatının Bakışı", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2010, s. 184.

¹¹⁸ Ayça Ergün, "Azerbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri", *Bilgi / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2010, s. 139.

Nerimanov'dur. Nerimanov, 1922 yılının mayıs ayında, Arap alfabesinin yerine Türk alfabesinin getirilmesini savunmuş ve bununla ilgili meselelere dikkat çekmek için *Yeni Türk Alfabe Komitesi*'ni kurmuştur. Komitenin başkanlığına da kendisi gibi Latin alfabesinin gerekliliğini kuvvetle savunan Samed Ağa Ağamalıoğlu'nu atamıştır. Bu komite, derhal Latin alfabesi kıstaslarına dayanan bir alfabe hazırlığına girişmiştir ve hazırlanan yeni alfabe hemen uygulamaya konulmuştur. ¹¹⁹

21 Eylül 1922'de, Latin alfabesi ile yayınlanan ilk Türk gazetesi *Yeni Yol*; "Yeni elifbanın aksine gidenler Türk milletinin düşmanlarıdır!", "Türk milletinin ilim ihtiyacını yeni elifba karşılayacaktır!" vb. sloganlarla yayın hayatına başlamıştır. 1 Mayıs 1925 itibariyle, Azerbaycan Sovyet hükümeti, Latin alfabesinin resmi yazışmalarda ve gazetelerde kullanımını mecbur kılmıştır. 1925-1926 ders yılında yeni alfabe ile öğretim zorunluluğu getirilmiştir. ¹²⁰ Ayrıca, Azerbaycan Türkçesi ile yazılan eserlerin sayısı 1913 yılında 95 iken, 1928 yılına gelindiğinde Latin alfabesine geçişle bu sayı 525'i bulmuştur.

Sovyetler Birliği, yoğun tartışmaların ardından Azerbaycan'ın Latin alfabesine geçişi ile birlikte diğer Türk dilli halklar arasında da Latin alfabesini yaymak için 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'de gerçekleşen bir Türkoloji Kurultayı düzenlediler. Kurultaya katılan 131 delegeden 32'si Azerbaycanlı, 19'u Tatar, 17'si Rus, 9'u Başkurt ve 8'i Özbek'ti. Kurultayda tartışılan konular arasında terminoloji, ortografi, dil teorileri, Türk dillerinin edebi problemleri gibi sorunlar bulunsa da şüphesiz ki asıl tema Türk halklarının Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş meselesi olmuştur. Kurultay'daki tartışmaların içeriği, Azerbaycan'daki alfabe değişikliği sürecinde yapılan tartışmaların içeriği ile aynı doğrultudadır. Buradan hareketle reform yanlıları Latin alfabesini, muhafazakârlar ise Arap alfabesini savunmuşlardır. ¹²¹

Kurultay sırasında hazırlanan yeni Türk alfabesi hususunda yapılan 35 konuşma sonrasında *Yeni Türk Alfabesi Hakkında Bildiri* kabul edilmiştir. 33 harften

¹¹⁹ Bilal Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi*, TDK Yayınları, Ankara 1991, s. 5.

¹²⁰ Ebulfez Süleymanlı, *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 159.

¹²¹ Süleymanlı, a. g. e., s. 161.

oluşan bu alfabe de *Birleştirilmiş Türk Alfabesi* adı verilmiştir. Çok uluslu, çok dinli bir yapıya sahip olan ve ayrıca Türk dilli halkları Rusça'nın çatısı altında toplayarak Sovyet insanı ve Sovyet kültürü yaratma amacındaki Sovyet rejiminin Azerbaycan'ın yeni bir alfabe geçişini desteklemesinin ya da göz yummasının kendi içinde çelişkili bir durum ortaya çıkardığı söylenebilir. Ancak bu çelişkili gibi görünen durumu yine kendi lehinde bir politika olarak kullandığı da aşikârdır.

Şöyle ki; Latin alfabesine geçiş ile uygarlığı ve çağdaşlaşmayı yakalayacaklarını düşünenler sayesinde, aslında Sovyet içindeki Türkleri İslami kültürlerinden de bir nevi uzaklaştırmış olacak bir dil politikası ile bu projenin önce Azerbaycan'da hayat bulması kolaylaştırılmış, daha sonra da tüm Türk lehçelerine tatbiki sağlanmıştır. Başka bir görüşe göre Sovyet hükümetinin, Latin alfabesinin kabulüne sessiz kalması, Türk dilinin ve imlasının daha iyi, anlaşılır vs. olması için değil; bu sayede lehçeler arasındaki telaffuz farklılıklarını gözler önüne serip Türk halkları arasındaki ay(kı)rılıklara sebebiyet vermek ve neticede Rus dilinin Türkçenin yerini almasını sağlayacak ve bu dile kapsayıcı bir kimlik kazandırmak olacaktı ki bu da Lenin'in *Sovyet milleti* vücuda getirme fikrine hizmet etmiş olacaktı.¹²²

Azerbaycan'daki alfabe tartışmalarına ve yeni alfabenin kabulüne paralel olarak, Türkiye'de, Mustafa Kemal Atatürk'ün 8 Ağustos 1928 perşembe gecesinde Gülhane Parkında, harf devrimiyle ilgili hazırlık içinde olduğunu ilan etmesi Azerbaycan'da ve Türkiye'de yaşayan Azerbaycan Türklerini oldukça memnun etmiştir. Böylece Türkiye Türkleri ile Azerbaycan Türkleri arasında bulunan Türk-İslam geçmişinin Latin harfleri ile yok edileceği endişesine kapılan Azerbaycan Türkleri, yaşanan gelişmeleri büyük bir sevinçle karşılamıştır. Ayrıca, Türkiye'nin de Latin harflerine geçmesi, Sovyet rejiminin kültür sahasındaki köprüleri yıkma siyasetini de sarsıntıya uğratmıştır.

1931 yılına kadar, Sovyetler içinde yaşayan Türk toplumlarının tamamı Arap alfabesinden Latin alfabesine geçmiştir. Türkiye'de kullanılan alfabe ile Sovyet

¹²² Karakılıç-Aydın, a. g. m., s. 187.

Türklerinde kullanılan *Birleştirilmiş Türk Alfabesi* arasında çok az fark vardı. Böylelikle neşredilen yayınlar her iki yakada da kolaylıkla okunup anlaşılabilirdi.

Diğer yandan dil birliğinin sağlanması adına da birtakım faaliyetler sürdürülüyordu. Dolayısıyla başta Azerbaycan olmak üzere Türk dünyası, Türkiye ile olan kültürel ilişkilerinin korunmasında bir süre muvaffak olmuştur diyebilmek mümkündür ta ki Stalin rejiminin bu yakınlaşmaları tehlikeli görüp Sovyet Komünist Partisi üzerindeki etkinliğini artırınca, İkinci Dünya Savaşı'nın çıkışını da fırsat bilerek 1939-1940 yıllarında Kiril alfabesini Sovyet Müslümanlarına dayatana dek.

123

Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş sürecinde yaşanan yoğun tartışmalarının aksine Kiril alfabesine geçiş, Sovyet yönetiminin kararı doğrultusunda bu alfabe empoze etmesi ile tartışmasız gerçekleşmiştir. Daha önceden de belirttiğimiz üzere Sovyetlerin milliyetler politikasında bir Sovyet insanı vücuda getirmek gayesi bulunuyordu. Ayrıca Sovyetler Birliğindeki toplumlar arasında kurulacak bir ortaklık, Rus dilinin yazı ve konuşma dili olmasına, kullanımının yaygınlaşmasına bağlıydı. Diğer yandan, Kiril alfabesi ile halklar arası entegrasyonun sağlanması demek, olası pan-Türkçü bir birliğin kurulmasının önüne geçmek ve Türk dünyası ile olan ilişkileri büyük ölçüde zayıflatmak demek olacaktı. Tüm bunlar, Türk alfabesini parçaladığı gibi Sovyet Türklerinin Türkiye Türklerinden zamanla uzaklaşmasına sebebiyet vermiştir.

Latin alfabesinden Kiril'e geçerken kamuoyunda bu meseleye dair neredeyse hiçbir eleştiriye rastlanılmamaktadır. Stalin rejiminin baskıcı politikaları, bilhassa milliyetçi aydınları hedef almış, onları cezalandırmış ve sonuç itibarıyla pek çok aydın Sovyetlerin öngördüğü ideolojik görüşe göre yazmak zorunda kalmıştır. Kiril alfabesine meşruiyet kazandırmak, sözde bu alfabenin tepeden değil halktan gelen bir taleple kabul edildiği izlenimi vermek amacıyla, *Azerbaycan Aydınlarının Bakü Toplantısı* düzenlenmiştir. Bu toplantıda, Azerbaycan aydınlarının alfabe hakkında kendi görüşlerini dosdoğru yansıtamadıkları, aleyhte bir konuşma yapamadıkları

¹²³ Hatice Şirin, "Türklerde Alfabe ve Kimlik" , **Türkler**, C. 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 749.

görülür. Nitekim o günün *Azerbaycan Yazarlar Birliği Başkanı* Resul Rzayev'in oğlu olan ve bugün de aynı görevde ve makamda bulunup babasının sancağını devralan Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin başkanı Anar Rzayev, o döneme ilişkin şunları kaydetmiştir:

*“Mir Cefer Bağırov onları (Samed Vurgun ve Resul Rza) çağırmiş ve onlara Latin'den Kiril'e geçme meselesini ortaya atmalarını emretmiş. Karşı çıkmaya bir imkân yoktu. Emir doğrudan Stalin tarafından verilmişti. Bu fikri tamamen benimsemiş şekilde hareket etmeleri gerekiyordu. Başka bir seşimleri yoktu. Kiril'e geçme konusunda açık bir tartişma yoktu ama onun en iyi yol olduğu konusunda önemli bir tartişma vardı.”*¹²⁴

Stalin rejiminin, eleştirilere mahal verdirmeden empoze ettiği Kiril alfabesi, 11 Temmuz 1939 tarihinde, *Azerbaycan Yazısının Latin Alfabesinden Rus Alfabesine Geçirilmesi Hakkında Olan Kanun*'un oybirliği ile tasdiklenmesi ile 1 Ocak 1940'tan itibaren yürürlüğe girmiştir. Böylece elli yıllık Sovyet döneminde Azerbaycan'da hâkim olan Rus dili, her ne kadar Azerbaycan dilini yok edemese de, akademik çevrelerde, edebi yazında, kültürel ilişkilerde iletişimin ana dili haline gelmiştir. Rusça eserlerin yaygınlaşması, bu dilde eğitim imkânlarını da artırmıştır.

Tüm bunlar toplu bir şekilde değerlendirilecek olursa, Sovyet döneminde eğitimi çevrelerin, ana dillerinde kendilerini yeterince geliştirememesi, ulusal kimliğin zarar görmesine sebebiyet vermiştir.

Bağımsızlıktan Sonra Alfabe Değişimi

Azerbaycan'da, Sovyet hâkimiyeti boyunca kullanılan Kiril alfabesi, 1991 yılında yerini tekrar Latin alfabesine bırakmıştır. Böylece Azerbaycan'daki alfabe değişiklikleri toplumsal ve siyasal tarihin bir parçası haline gelmiştir. 20. yüzyıla gelinceye kadar Azerbaycan alfabesi üç defa değişmiştir:

¹²⁴ Ergün, **a.g.m.**, s. 149.

Alfabeler	Kullanıldığı Tarihler
Arap Alfabeti	1929'a kadar
Latin Alfabeti	1929-1939
Kiril Alfabeti	1939-1991
Latin Alfabeti	1991'den itibaren

Azerbaycan'da alfabe değişiklikleri ve yılları

1929 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine, 1939'da, Stalin döneminde Latin alfabesinden Kiril alfabesine ve son olarak 1991'de Kiril alfabesinden tekrar Latin alfabesine geçilmiştir. 1991'deki alfabe değişikliği, Stalin'in zorla dayattığı gibi değil gönüllü olarak tercih edilen bir geçiş süreci olmuştur. Aslında her alfabe değişikliği ulusal kimliğin tartışmalarını, ulusal dilin problemlerini gün ışığına çıkaran argümanlar olmuştur. Arap alfabesi Türk-İslam dünyasını ve geçmişini simgelemiş, Latin alfabesi çağdaşlaşmayı ön plana çıkarmış ve son olarak Kiril alfabesi Rus medeniyeti ile özdeşleştirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Azerbaycan, Kiril alfabesinin kendi dilini, medeniyetini ve ulusal kimliğini ne ölçüde simgelediğini sorgulamaya başlamıştır. Bu tartışmalar çerçevesinde, Kiril alfabesinin siyasi baskı yoluyla dayatılması tarihi bir haksızlık olarak değerlendirilmiştir. Latin alfabesine yeniden geçiş, Sovyet döneminden kalma siyasal ve kültürel medeniyete ait ne varsa hepsinin reddine zemin oluşturmuştur. Bağımsızlıktan sonra yapılan alfabe tercihi, Azerbaycan'ın öncelikle Batı dünyası ve Türkiye ile entegre olmasını sağlamış, uluslararası platformda kendini nasıl ve nerede tanımlayacağını gösteren ulusal bir yapılanmaya dönüşmüştür. Diğer bir deyişle Latin alfabesine geçiş, siyasal bir tercihin sesli ifadesidir.

Her dönemde olduğu gibi bu dönemde de alfabe değişikliği konusunda tartışmalar baş göstermiştir. Bu tartışmaların son bulması adına kitle iletişim araçları yoluyla da gelişmelerin halka duyurulduğu bir *Alfabe Komisyonu* kurulmuş ve bu hususta Azerbaycan'daki herkesin desteği istenmiştir. Halkın bu çağrıya verdiği geri

dönüşlerde ise Latin alfabesine geçişi istedikleri anlaşılmaktadır. Ancak komisyon üyelerinin bir kısmı, Türkiye Türkleri ile birlik sağlamak için alfabenin hiçbir değişikliğe uğramaksızın kabulünü, diğer bir kısmı ise Azerbaycan Türkçesindeki seslerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak için yalnızca birkaç harf ilavesini münasip görmüşlerdir. Bunlara ek olarak, geçmişten kopmamak için Kiril alfabesinin kullanılmaya devam etmesini savunanlar da vardır.¹²⁵

Azerbaycan’da alfabe tartışmaları devam edegelirken bu tartışmaların Türkiye ayağında 18-20 Kasım 1991 tarihinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünce *Milletler Arası Çağdaş Türk Araştırmaları Sempozyumu* düzenlenir. Sempozyumun temasını, Türk lehçeleri için ortak bir alfabenin kabulü oluşturur. Sempozyum sonrasında, Azerbaycan Milli Şurası, 25 Aralık 1991’de Kiril harflerinin bırakılıp Latin alfabesinin kabulünü onaylar. Latin alfabesi kitabı yayınlanır, ilköğretime başlayanlar bu alfabe üzerinden öğrenim görmeye başlarlar.

Alfabenin kabulü ile resmi dilin uygulanması, beraberinde bazı aksaklıkları da getiriyor değildi. Çünkü uzun yıllar her iki alfabe de, toplumun belli bir kesiminin yeni dile adapte olamamasından dolayı bir arada kullanılıyordu. Bu karmaşıklık toplumda rahatsızlıklara yol açarken, Haydar Aliyev’in 18 Haziran 2001’de imzaladığı kararname, çözüm sürecinde ileriye dönük bir adım olmuştur. Kararnamenin kabulündeki amaç, Azerbaycan’ın bağımsızlığının en önemli simgesi olan Azerbaycan dilinin uygulama ve geliştirilmesine devlet elinin uzatılması, ana dilin öğretilmesi, bilimsel alandaki araştırmaların kapsamlı hale getirilmesi olurken kararnamenin en önemli yanı ise 1 Ağustos 2001 tarihinden itibaren tüm devlet yazışmalarının ve yayın organlarının Latin alfabesi ile yapılmasını kesin bir hükme bağlanmış olmasıdır.¹²⁶

Alfabe politikasının, milli kimlik yaratma konusundaki önemi tartışılmaz bir gerçektir. 27 Nisan 1920’de Rusya tarafından işgal edilen Azerbaycan’da kısa bir süre içinde yapılmak istenen de tam anlamıyla sistemli bir şekilde milli hafızanın ve dilin yok edilmesini, nesillerin hem özlerini hem de öz kardeşleriyle irtibatını

¹²⁵ Süleymanlı, a. g. e., s. 292.

¹²⁶ Kâmil Veli Nerimanoğlu, “Azerbaycan’ın Devlet Dili Siyaseti”, s. 4, (Çevrimiçi) <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syf=357558>, 20.12.2015.

kaybetmesini sağlamak olmuştur. Buradan hareketle, Azerbaycan ulus inşasının temelleri önce Sovyetlerin Ruslaştırma politikalarından ve dayatılan Kiril alfabesinden imtina etmekle oluşturulduğu ve bunun da ulusal kimliğin tanımlanmasına hizmet ettiği görülür.

3. 2. 3. Bayrak ve Milli Marş

Bayrak bir ülkeyi, bir topluluğu, bir örgütü, bir kurum veya kuruluşu simgeleyen, genelde kumaştan yapılan devlet sembolü olup, savaşlar, devrimler, gösteriler sırasında önde, insanların başı üzerinde taşınan, çeşitli resmi kurumların binalarının önünde direğe asılan ve bu örgütü temsil eden, vatan uğrunda şehit olanların mezarları üzerine asılan devletin simgesel nesnesidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet simgelerinden biri onun Milli Bayrağı'dır. Bu bayrak Azerbaycan Devleti'nin egemenliğinin sembolüdür.

Bağımsızlık sürecinin başlangıcında, milletleşme politikasının bir gereği olarak devlet sembollerinin kabul edilmiş olması önemli bir adımdır. Kendisini 1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mirasçısı kabul eden Azerbaycan, AHC döneminde kullanılan pek çok devlet sembolünün, yeni kurulan cumhuriyet tarafından da kullanılacağını ilan etmiştir.

Kabul edilen milli sembollerin başında bağımsız bir cumhuriyet olmanın gerektirdiği bayrak ve bayrağın renkleri meselesi öne çıkar. Nitekim 1988 yılındaki gösterilerde dalgalandırılan üç renkli bayrak, öncelikle AHC'nin sembolü olarak benimsenmişti. Sonrasında 5 Şubat 1991'de üç renkli Azerbaycan bayrağı resmi bayrak olma özelliğini kazandı.

Bayrağın üzerindeki her renk ve sembol özel bir anlam taşımaktadır. Bayraktaki mavi renk Türklüğü, kırmızı renk uygarlığı, yeşil renk İslamiyet'i, bayrağın ortasında duran ay ve sekiz köşeli yıldız da Türk boylarını sembolize etmektedir. Gök mavisi rengi, Azerbaycan halkının Türk kökenli olduğunu

vurgulamaktadır. Çünkü Ortaçağ'da Müslüman olan ve Türkçe konuşan halkların hâkim olduğu bölgelerde yapılmış pek çok anıt ve yapının gök mavisi renginde olduğu tespit edilmiştir.

18. yüzyılın sonlarında, Fransız Devrimi'nden sonra kapitalizmin gelişmesi sürecinde Avrupa ülkelerinde büyük gelişmeler meydana gelmiştir. Aynı dönemde işçi sınıfının kapitalist sisteme karşı mücadelesi başlamıştır. Bu yıllarda kırmızı renk Avrupa'nın simgesine dönüşür. Dolayısıyla bayraktaki kırmızı renk, uygarlığı temsil ederek modern bir toplum kurmak, demokrasiyi geliştirmek, kısacası çağdaşlaşmayı ve gelişmeye olan eğilimi belirtir.

Son olarak bayrağın yeşil rengi, İslam medeniyetine ve İslam dinine aidiyeti belirtir. Azerbaycan bayrağının üç rengi; Türk milli kültürünü, Müslüman uygarlığını ve modern Avrupa demokratik esaslarının bir araya getiren simgelerden oluşur.

Bayrakta bulunan sekiz kollu yıldız ve hilalin anlamına da kısaca değinmek gerekir. Bir zamanlar Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopol'ün arması olan hilal, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1453 yılında bu şehri almasıyla bu arma İslam dininin bir simgesi sayılmış ve Müslüman olan başka halklarca da kullanılmıştır. Dolayısıyla aslında bayrağın üzerindeki hilal, Türk halklarının sembolüdür.

Sekiz kollu yıldızın anlamına gelince bu, "Azerbaycan" kelimesinin eski alfabede yazılışıyla ilgilidir. Öyle ki, eski alfabede "Azerbaycan" kelimesi sekiz harfle yazılır. Diğer bir görüşe göre sekiz kollu yıldızın anlamı şöyle açıklanmaktadır: Türkçülük, İslam, Çağdaşlık, Devletçilik, Demokratiklik, Eşitlik, Azerbaycanlılık ve Uygarlık. Azerbaycan bayrağındaki yıldızla dair diğer bir düşünce de Azerbaycan mimarisinde de yaygın olarak kullanılan sekiz kollu yıldızın sekiz Türk halkının simgesi olmasıdır.¹²⁷

Bayraktaki renkler ve renklerin derinindeki anlam, Azerbaycan Türkçülüğünün siyasal temelini atan isimlerden biri olan Ali Bey Hüseyinzade tarafından devlet ideolojisi ve devlet sembolü haline getirilmiştir. İlham Aliyev döneminin bir uygulaması olarak başlatılan 9 Kasım günü, 2009 yılından beri ülkede *Devlet Bayrak*

¹²⁷ Bayrak Hakkında, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_427_tr.html, 22.12.2015.

Günü olarak kutlanmakta ve o gün tüm ülkede resmi tatil kabul edilmektedir. Bu tarih, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 9 Kasım 1918 tarihinde aldığı karar ile üç renkli Azerbaycan bayrağını, devletin resmi bayrağı olarak ilan etmesiyle ilgilidir. İlk *Devlet Bayrak Günü* kutlamaları 9 Kasım 2010 tarihinde yapılmıştır.¹²⁸

Milli Marş

Bağımsızlık sonrasında milletleşme süreci hızla devam etmiştir. Resmi bayrağın kabul edilmesinden sonra çalındığı ve söylendiği zaman o ülkenin bağımsızlığını vurgulayan milli marş da en az bayrak kadar ehemmiyetlidir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dönemindeki milli marşın kabulüne dair girişimlerinden de kısaca bahsetmek gerekir. AHC'nin resmi gazetesi *Azerbaycan*'ın 14 Kasım 1919 tarihli sayısında, Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından milli marşın ve devlet armasının hazırlanması hakkında teklifler sunulduğu ifade edilmiştir. Bu teklifler arasında, marşın oluşturulması için bir yarışma düzenlenmesinin, yarışmaya katılan en iyi marşlar için para ödülü verilmesinin uygun görüldüğüne dair duyurular yer almıştır.

Bunun üzerine Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Bakanlar Şurası, Eğitim Bakanlığı'nın önerisini incelemiş ve öngörüyü kabul eden bir kararnamede, devlet marşının oluşturulması ile ilgili düzenlenen yarışmayı kazananlara 50 bin ruble para verilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat 27 Nisan 1920 tarihinde vuku bulan Rus-Bolşevik istilası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devrilmesine ve çöküşüne neden olmuştur. Ne yazık ki bu büyük milli düşüncenin gerçekleşmesine imkân verilmemiştir.

Azerbaycan Marşı'nın sözleri ilk kez 1919 yılında *Vatan Marşı* adıyla hükümet matbaasında *Milli Türküler* kitabında yayımlanmış, daha sonra bestelenmiştir.

¹²⁸ Ebulfaz Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006, s. 282.

Bestesi Üzeyir Hacıbeyli'ye, güftesi Ahmet Cevad'a ait olan Azerbaycan Milli Marşı'nda, ülkenin isminin ikişer defa tekrarlanmasıyla, vatana seslenişle başlayan ve biten marşta, vatan sevgisi ve kahramanlık vurgulanmakta, vatan uğruna gerekirse can vermeye ve kan dökmeye hazır olunduğu belirtilmektedir. Bu marş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918'de kurulmasından hemen sonra bestelenmiştir. Bu bağlamda bağımsız bir devletin adı olarak ilk defa "Azerbaycan" sözü yükselmiştir ki bu da vatani ve milleti vurgulanması, milli bir devletin kurulmasından duyulan heyecanı ve coşkuyu yansıtmaları bakımından önemlidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, devlet marşı hakkında yönetmeliğin onaylanması konusundaki kanunu, 2 Mart 1993 tarihinde onaylamıştır. Bu yönetmeliğin içeriğinde; kabul edilen devlet marşının Azerbaycan Devleti'nin bağımsızlığının ve birliğinin kutsal simgesi olduğu ve her vatandaşın marşa derin saygı göstermesinin vatandaşlık borcu olduğu vurgulanmıştır.

3. 2. 4. Diasporaya Yönelik Politikalar

Diaspora kelimesi, dilimize Grekçeden geçmiştir; tohumların saçılması ve dağılması anlamlarına gelmektedir. Tarih boyunca, farklı anlamlar kazanmış olsa da ilk olarak Yunanlıların Akdeniz'deki kolonilerini adlandırmak için kullanıldığı bilinmektedir. Türk Dil Kurumu'nun sözlüğünde herhangi bir ulusa veya bir inanca mensup olanların ana yurtlarının dışında azınlık olarak yaşadıkları yer ve herhangi bir ulusun yurdundan ayrılmış olan kolu, kopuntu olarak tanımlanmaktadır.¹²⁹ Diaspora kelimesi, 1960'lı yıllara kadar Yahudiler veya Afrikalıları gibi belirli milletleri ifade etmek için kullanılırken, daha sonra savaşlar, ekonomik sıkıntılar vb. nedenlerle başka ülkelere sürüklenen, dağılan, göç eden veya ettirilen insanlar için de kullanılmaya başlanmıştır.

¹²⁹ Diaspora, (Çevrimiçi).http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58f5d98bf2cc65.43127296, 09.01.2017.

Milletlerin diaspora olarak anılmaları için belli başlı bazı unsurlara sahip olmaları gerekmektedir. Anavatanlarından göç eden milletlerin iki ya da daha fazla bölgeye göç etmiş olması, bireylerin anavatanlarına dair değerlere sahip çıkmak ve onları muhafaza etme isteği, buldukları toplumun kültürü ile sürekli çatışma halinde bulunması ve buldukları toplum tarafından hiçbir zaman kabul edilmeyecekleri hissi içinde olmaları, kendi yurtlarına şartlar el geldiğinde geri dönme istekleri ve orayı geri dönecek yer olarak görmeleri, anavatanları ile olan bağlarını koparmadan oradaki bireyler ile sıkı ilişkiler içinde olmaları diaspora milletlerinin sayılabilecek başlıca özelliklerindedir.¹³⁰

Buradan hareketle sosyal, siyasi, ekonomik ve diğer nedenlerden ötürü kendi tarihi topraklarından zorla yahut gönüllü göç eden ama yurtdışında bir arada yaşamaya gayret ederek milli-manevi değer ve kültürel aidiyetlerini korumaya, anavatanlarındaki soydaşlarıyla da sıkı ilişkilere devam ederek kendini Azerbaycanlı sayan insanların, Azerbaycan diasporasını oluşturduğu söylenebilir. Azerbaycan Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere dünya üzerindeki 70'e yakın ülkede yaklaşık 50 milyon kadar Azerbaycanlı yaşamaktadır. Ancak sosyo-politik olayların getirdiği sınır değişimleri veya göç sonucunda komşu ülkelerde (Çok sayıda Azerbaycanlının yaşadığı bu ülkeler sırasıyla İran, Gürcistan ve Rusya'dır.) yaşamakta olan Azeriler, diaspora olarak değerlendirilmemektedir.¹³¹

Azerbaycan diasporasının tarihi, çok eski dönemlere dayansa da genel olarak halkın göç etmesi ile ilişkilendirilir. Bilhassa 19. yüzyılın birinci yarısında yaşanan siyasi ve askeri çatışmalar, bu göçleri tetikleyen başlıca sebeplerdendir. İran-Rusya arasındaki savaş sonrasında, 1828 yılında imzalanan Türkmençay anlaşması ile Azerbaycan topraklarının Araz nehri boyunca ikiye ayrılması ve Kuzey Azerbaycan hanlıklarının Çarlık Rusyasının emri altına girmesi ve bu hanlıkların Çarlık Rusyasının idari yapılanmasına uygun hale getirilmesi politikasından hoşnut olmayan Azerbaycanlılar, kitleler halinde farklı ülkelere göç etmiştir.¹³²

¹³⁰ İsa Tosun, "Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması", **The Journal Of Europe-Middle East Social, Science Studies**, 2016, C. 2, S. 2, s. 226.

¹³¹ Diaspora Faaliyeti, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html, 06.01.2017.

¹³² Diaspora Faaliyeti, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html, 06.01.2017.

Sovyet döneminin ilk yıllarında Azerbaycan, azımsanamayacak kadar nüfus kaybı yaşamıştır. Gence, Karabağ, Şeki gibi bölgelerde işgalci ordunun işkencelerine dayanamayan halk, kitlesel isyanlar çıkarmışsa da Kızıl Ordu birlikleri bu isyanları acımasız ve sert bir şekilde bastırmakta gecikmemiştir. Dolayısıyla on binlerce Azerbaycanlı katledilmiş ve birçoğu da bu baskılardan kurtulmak için Türkiye'ye ve Avrupa'ya göç etmek durumunda kalmışlardır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin çöküşü ise bu göçlerin sayısını 50 binin üzerine çıkarmıştır.

Bu süreçte yurtdışındaki aydınların göç ettikleri ülkelerdeki sosyal-siyasi faaliyetleri, Azerbaycan diasporasının teşkilatlanması sürecinin temellerini atmıştır. M. E. Resulzade, A. Topçubaşov, M. Memmedzade, C. Rüstembeyov, C. Hacıbeyli ve diğer bazı aydınlar, basın yayın aracılığı ile diaspora sorunlarını ele almışlar ve yurtdışında yaşayan soydaşlarını tek bir merkezde toplamaya çalışmışlardır. Azerbaycan diasporasının yurtdışındaki ilk yayınları arasında yer alan *Yeni Kafkasya* (1933, İstanbul), *Azeri-Türk* (1928-31, İstanbul), *Odlu-Yurt* (1929-30, İstanbul), *Bildiriş* (1929-31, İstanbul), *İstiklal* (1932-34, Berlin), *Kurtuluş* (1934, Berlin), *Azerbaycan* (1952, Ankara) gibi gazete ve dergiler, Azerbaycanlıları diaspora etrafında toplamayı amaçlamıştır.¹³³

Yurtdışında, ilk organize ulusal toplulukların meydana gelmesi II. Dünya Savaşı'ndan sonraki döneme dayanır. Azerbaycan diasporasının ilk örgütlenmesi, M. E. Resulzade başkanlığında, 1949 yılının şubat ayında, Ankara'da kurulan *Azerbaycan Kültür Derneği*'dir. 1956 yılında, Amerika'nın New Jersey eyaletinde kurulan *Azerbaycan-Amerika Cemiyeti* yine diasporanın önemli bir yapılanması olmuştur. Diaspora teşkilatlarının etkinliği, 20 Ocak 1990 faciasından sonra daha da artarak devam etmiştir. Nitekim aynı yıllarda yurtdışında faaliyet gösteren Azerbaycan teşkilatlarından bir diğeri 1988 yılında Moskova'daki aydınlar tarafından temeli atılmış *Ocak* kültür merkezidir. Bu merkez, bugün itibarıyla Rusya sınırları içinde Azerbaycan diasporasının tek merkezi statüsünde olan *Umumrusya Azerbaycanlıları Kongresi*'nin teşkilatına dâhildir. Baltık ülkelerinde kurulan diasporalar da mevcuttur. Bu diasporalar sırasıyla Litvanya Cumhuriyeti'nde

¹³³ Diaspora Faaliyeti, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html, 06.01.2017.

Litvanya Azerileri Topluluğu (1988, Vilnius), Letonya Cumhuriyeti'nde *Azeri Cemiyeti* (1988, Riga), Estonya Cumhuriyeti'nde *Ocak Topluluğu* (1988, Tallin). Bahsi geçen bu üç ülkede, toplamda, Sovyetler Birliği dönemindeki ekonomik sıkıntılar sebebiyle göç etmiş 20 binden fazla Azerbaycanlı yaşamaktadır.¹³⁴

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin diaspora faaliyetleri, Haydar Aliyev'in çalışmaları ile başlamıştır. 1991 yılında, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız olmasıyla birlikte tüm Azerbaycanlıların birlik ve beraberliğinin önemine vurgu yapmak adına, *31 Aralık Dünya Azerbaycanlıların Dayanışma Günü* olarak ilan edilmiş ve bu günü, tüm Azerbaycan vatandaşlarının aynı duygular içerisinde bayram havasında kutlamaları sağlanmıştır.

Bu uygulama, çeşitli ülkelere dağılan Azerbaycanlıların kendi ulusal aidiyetlerini korumasını, kültürel anlamda dayanışma içine girmesini ve bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet çıkarlarını da gözeten stratejik bir kimlik politikasıdır. Bu politika ile ayrıca bir devlet geleneği oluşturulması, uluslararası platformlarda Azerbaycan'ın her alanda güçlü bir konuma sahip olmasının sağlanması, Ermeni saldırısına maruz kalmış halkın haklı sesinin dünya kamuoyuna duyurulması, Dağlık Karabağ probleminin uluslararası hukuk kuralları ve ilkeleri bağlamında adil bir çözüme ulaştırılması ve diasporaların yaşadıkları sıkıntılara çözüm bulunması için yurtdışında faaliyette bulunan diaspora kurumlarının tek bir merkezde birleştirilmesi amaçlanmıştır.¹³⁵

Azerbaycan lideri Haydar Aliyev tarafından belirlenen dış politika prensiplerinin arasında, dünya ülkeleri ile eşit şartlar altında faydalı ilişkilerin geliştirilmesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası arenadaki konumunun güçlendirilmesi de yer almaktadır. Büyük lider, bağımsızlığın ilk yıllarında, her daim milli ve manevi değerlerin hamisi olmuştur.¹³⁶ Ayrıca Aliyev'in diasporaya verdiği önemiyet sayesinde, Azerbaycanlılarının yaşadığı yerlerde, diaspora teşkilatlarının

¹³⁴ Diaspora Faaliyeti, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html, 06.01.2017.

¹³⁵ Tosun, **a. g. m.**, s. 239.

¹³⁶ Ganira Paşayeva, "*Azerbaycan-Türkiye İşbirliğine Diaspora Teşkilatlarının Stratejisi*", **Ermeni Araştırmaları**, 2010, S. 35, s. 137.

bulunduğu ülkelerde, bilhassa 1993 yılından itibaren ortak hareket etmeleri, zamanla olumlu ve somut sonuçlar vermiştir.

Haydar Aliyev'in diaspora ile ilgili çalışmalarından bir diğeri ise 23 Mayıs 2001 tarihinde çıkarılan bir kararname ile 9-10 Kasım 2001 tarihinde Bakü'de *Dünya Azerbaycanlılar I. Kurultayı*'nı gerçekleştirmesidir. Kurultayda, Azerbaycanlıların çağdaş dünyadaki sosyal ve siyasi, ekonomik ve kültürel konumu ile milli birlik ve beraberlikleri Azerbaycancılık esasına dayandırılmış ve bu kurultayın üç senede bir gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır. Haydar Aliyev, ayrıca, 5 Temmuz 2002 tarihinde *Yurtdışında Yaşayan Azerbaycanlılarla İş Devlet Komitesi'nin Kurulmasına İlişkin* bir kararname de imzalamıştır. Sonrasında, İlham Aliyev'in 19 Kasım 2008 tarihli ve 54 sayılı emri ile *Dış Ülkelerde Yaşayan Azerbaycanlılarla İş Devlet Komitesi Temelinde Diasporayla İş Devlet Komitesi* oluşturulmuştur.¹³⁷

Diasporalar, kendi anavatanlarından bilhassa devlet başkanlarından büyük destek almaktadır. Devlet başkanları, gittikleri ülkelerdeki diaspora temsilcileriyle görüşerek orada yaşayan vatandaşlarının her türlü sıkıntılarıyla yakinen ilgilenmektedir. Uluslararası konferanslar organize ederek, burada yaşayan vatandaşlarının problemlerine ve taleplerine çözüm bulma imkânı sağlanmaktadır. Diaspora olarak anılan bireyler, kalıcı veya geçici olarak gittikleri yerlerde kendi dilini, dinini ve kültürünü unutmamak adına bazı kültürel dernekler kurmuşlar ve kurumlar oluşturmuşlardır. Bu dernekler, belirli aralıklarla toplantılar düzenleyerek bu bireyleri bir araya getirmektedir. Ayrıca bu kurumların pek çoğu, diasporadaki çocuklara kendi ana dillerini öğretmek ve kültürlerini canlı tutmak için pazar okulu adı altında açtıkları kurslar ile eğitim vermektedirler.¹³⁸

Azerbaycan diaspora faaliyetlerine gösterilen ilgi ve vatandaşların bu faaliyetlere aktif katılımı neticesinde, Azerbaycanlılar kendi kimlikleri ile birtakım ülkelerin yasama, yürütme, yerel yönetim organlarında temsil olunma imkanına erişmiştir. Diasporanın daha etkin hale gelmesi için çeşitli toplum ve toplulukların bünyesinde 27 gazete, 10 dergi, 3 radyo ve 1 televizyon faaliyet göstermektedir. Bu

¹³⁷ Diaspora Faaliyeti, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html, 06.01.2017.

¹³⁸ Tosun, a. g. m., s. 248.

yollarla Azerbaycan kimliğinin ve gerçeğinin dünya kamuoyuna duyurulması amacıyla birçok organizasyona imza atan diaspora temsilcileri de siyasal aktifliklerini bağımsızlıktan sonra artırmaya devam etmektedirler.¹³⁹

Nitekim dünyanın yaklaşık 45 ülkesinde Azerbaycan diaspora teŗkilatları faaliyetlerini başarı ile sürdürmektedir. Yurtdıŗında yaŗayan Azerbaycanlıların ulusal, ideoloji, sosyal, politik, ekonomik, milli, manevi faktörler bağlamında tam bir birliğin hakim olması için çaba harcayan bu diaspora teŗkilatları, Azerbaycan'ın bağımsızlık sonrası milli bir kimlik oluŗturma ve kendini Azerbaycanlı olarak tanımlayan vatandaŗları ortak bir merkezde birleŗtirme gayesindedir. Bu gaye Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hâlihazırda uygulamıŗ olduğu bir kimlik politikasıdır.

Bunlara ek olarak bağımsızlık sonrası faaliyetlerini artıran diaspora teŗkilatları, bilimsel konferanslar düzenleyerek Azerbaycan topraklarının %20'sinin Ermenistan tarafından iŗgal edilmesi ile yaklaşık bir milyon Azerbaycanlının mülteci ve göçmen durumuna dŗmesini ve Hocalı'da yaŗanan soykırımı dünya kamuoyuna ulaŗtırma faaliyetlerini de yürütmektedir.

3. 2. 5. Dil Politikaları

Milli kültürün ilk rneği, dilin kelimelerinde; medeniyetin ilk rneği de yeni sözler biçiminde icat edilen terimlerinde görülür diyen Ziya Gökalp, bu sözü ile milliyet duygusunun biçimlenmesinde dilin önemine iŗaret etmektedir.¹⁴⁰ Milliyetçilere göre, milli kültürün baŗat hatta kurucu ögesi dildir. Kültürlerin diğer unsurları olan örf-adetler ve dinsel inanıŗlardaki birlik, dil ile ete kemiğe bürünür ve toplumun birleŗmesinde kendilerine dŗen rolleri oynarlar.

Türk dilini kendi içinde Türkçe, Azerbaycanca, Kazakça gibi kollara ayırıp bunların her birinin ayrı bir dil olduğunu savunan kesimin yanı sıra tüm bu dilleri Türkçenin lehçeleri olarak kabul eden grŗler de vardır. Hatta Türkiye'nin bazı yükseköğretim kurumlarındaki ders müfredatlarında, bu lehçelerin ayrı bir bölüm

¹³⁹ Diaspora Faaliyeti, (evrimii) http://www.azerbaijans.com/content_494_tr.html, 06.01.2017.

¹⁴⁰ Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, (Haz.) Mete Cengiz, İstanbul, 2001, s. 39.

olarak okutulduğunu da bilinmektedir. Ne var ki, Azerbaycan dâhil olmak üzere bu cumhuriyetlerin halkları kendi dillerini Türkçe'den bağımsız olarak görmektedir. Azerbaycanlılar, Türkiye'de yanlış algı sonucu kullanılagelenin aksine, kendi dillerine “Azerbaycan Türkçesi” ya da “Azeri Lehçesi” değil “Azerbaycanca” demektedirler. Dilbilimciler ise Azerbaycan dilini, Türkçenin Güneybatı grubu ya da diğer bir deyişle Oğuz kolu içinde gruplandırır.

Bu bölümü öncelikle 1941-1946 yılları arasında Azerbaycan Milli Hükümeti döneminden başlayarak incelemek gerekecektir. Zira 1941 yılında, İran'ın Müttefikler tarafından işgali ile I. Pehlevi dönemi son bulmuş ve hükümet hiçbir direniş göstermeden işgalcilere teslim olmuştur. Ülkeyi yirmi yıl diktatörlükle yöneten Rıza Şah, yurt dışına sürülmüştür. Bununla birlikte merkezi hükümetin zayıflamasından kuvvet bulan Güney Azerbaycan aydınları, hiç gecikmeden Kuzeyli soydaşlarıyla tekrar görüşmeye ve birlikte hareket etmeye başlamışlardır. Rıza Şah'ın Türklüğe ve Azerbaycan'a karşı uyguladığı baskıcı politikalarının izlerini silmek ve devletin propagandalarının etkisiyle en azından zihinlerde öz belleği unutturulan bir kuşağa, kısa zamanda Türklük ve Azerbaycanlılık bilincini aşlamak gerekiyordu. Bu sebeplerle Türkçenin resmileştirilmesi ve korunması gayesiyle Güney Azerbaycanlı aydınlar harekete geçmiştir.¹⁴¹

1941 yılından itibaren Azerbaycan Cemiyeti'nin yayın organı olarak çıkan *Azerbaycan* gazetesi, Cafer Pişeveri tarafından kurulan Azerbaycan Demokrat Fırkasının resmi yayın organına çevrilmişti. *Azerbaycan* gazetesi, ilk sayılarından itibaren dil meselesini ele alarak satır aralarında Azerbaycan dilinin hiçbir zaman Fars dili olmadığını ve olamayacağını, resmi ve ana dilin Azerbaycan dili olduğunu, ana dilin okullarda ve devlet dairelerindeki kullanımının genişletileceğini ve aynı zamanda Azerbaycan dilini yok etmek isteyenlerin bu fikirlerini değiştirmek zorunda olduklarını yazıyordu. ADF'nin kurucusu Pişeveri ise yine *Azerbaycan* gazetesinde özet olarak, Azerbaycan dilinin zorla dayatıldığını düşünen kesimin kendilerine düşman olduğu ve onların yanılıp, Azerbaycan dilinin devam ettiği, Azeri'nin basit

¹⁴¹ M. Rıza Heyet, “*Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası*”, s. 2. (Çevrimiçi) <https://www.google.com.tr/#q=HEYET+M.R%C4%B1za%2C+Azerbaycan+Milli+H%C3%BCK%C3%BCmeti%E2%80%99nin+Kurulu%C5%9Fu+ve+DilPolitikas%C4%B1>, 03.05.2014.

bir lehçe olmayıp, halkın içinde derin kökleri olan temiz bir dil olduğu ifadelerine yer vermektedir. ¹⁴²

ADF, Azerbaycan Halk Kurultayında, Azerbaycan Milli Meclisinin tesisine karar verir ve toplamda 11 ay devam eden bu Azerbaycan Milli Hükümeti döneminde o zaman “Azerbaycan Türkçesi” olarak anılan dil, resmi dil olarak okullarda okutulmaya başlanır. Tebriz radyosundan Türkçe yayınlar yapılırken, *Azerbaycan* gazetesinde siyasi, edebi ve toplumsal içerikli yazılar neşredilmeye başlanır. Azerbaycan halkının zengin dili ve tarihiyle ilgili bilgi verilerek, milli şuur uyandırılmaya çalışılır. Kuzey ve Güney Azerbaycan şairleri, uzun bir aradan sonra bir araya gelerek *Şairler Meclisi*'ni kurarlar. Azerbaycan Milli Hükümeti, Köylerde 2000'den fazla, kentlerde ise 500'e yakın ilk ve ortaokul tesis eder. Bir devletin belki de on yılda yapabileceği reformlar, halkın iradesiyle ve AMH tarafından 11 ayda hayata geçirilir ve aslında en önemlisi de yasaklanmış ve bastırılmış Azerbaycan Türkçesi, resmi devlet dili statüsüne yükseltilir. ¹⁴³

AMH, nihayetinde 1946 yılında Moskova'nın desteğini çekmesi ve Tahran ordusunun Güney Azerbaycan'a saldırması ile düşürülmüştür. Ordu, AMH taraftarlarını acımasızca öldürmekle kalmayıp, o süre zarfında çıkarılan Türkçe kitap ve gazeteleri toplattırarak meydanlarda yakmıştır. Azerbaycan'ın maneviyatı bir kez daha kurşun yemiş ve Türkçe yeniden yasaklanmıştır. Azerbaycan'ın ünlü şairlerinden Samet Vurgun “Yandıran Kitaplar” adıyla Paris'te uluslararası Barış Kurultayında okumuş olduğu itiraz yüklü şiirinde yaşanan olayları, kamuoyuna edebi bir dille anlatmaya çalışmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Rusçanın baskın olması, Azerbaycan'ı iki dilli olmaya itmiştir. Eğitim ve kariyer imkânları açısından en fazla rağbeti Rusça görmüştür. 1999-2011 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı Yardımcılığı görevini ifa eden İsgender İskenderov 1970'li yıllarını, toplumun hemen hemen her alanında caddelerde, sokaklarda, devlet dairelerinde, parti oturumlarında, okullarda Rusça bilmeyenlerin dahi Rusça konuşmaya

¹⁴² Heyet, *a. g. m.*, s. 3.

¹⁴³ Heyet, *a. g. m.*, s. 4.

çaladıklarını, tüm evrakların Rusça düzenlendiğini, kendisi dahi parti toplantılarında söz aldığında Azerbaycanca konuşmasına izin verilmeyip, konuşmalarının Rusçaya çevrildiğini ve şayet Azerbaycan dili egemen olmasaydı, Azerbaycan dilli olduğu için hiçbir zaman bakan yardımcısı görevine atanamayacağını anlatmıştır.¹⁴⁴

Azerbaycan okulları ile kıyaslandığında Rus okullarının her ihtiyacına hemen karşılık verildi. Okullarda, Rusça eğitim ve öğretmenler daha nitelikli ve yüksek düzeyliydi. Ortaöğretim kurumlarındaki Rusça bölümlerde Azerbaycan dili seçmeli ders olarak verilmekte ve Azerbaycan dili sınavları öğretim programlarına dâhil edilmemekteydi. Dolayısıyla, Rus okullarında yalnızca Azerbaycanlı olmayanlar değil, Azerbaycanlılar dahi kendi dillerinin derslerine giremiyor ve aileler bu okullarda Azerbaycan dilinin öğretilmesini istemiyorlardı.¹⁴⁵

Bütün bunlara rağmen Sovyetler Birliği döneminde, Azerbaycan diline devlet dili statüsü verilmişti. Bu statünün verilmesinde, 1950'li yıllardaki halk yazarı Mirze İbrahimov'un rolü büyüktür. Azerbaycan SSC'de resmi görevde bulunduğu sırada ısrarcılığı ve girişimciliği ile Moskova yönetiminin, Azerbaycan SSC Anayasası'nda, Azerbaycan dilinin resmi statüsünün tanınmasını mümkün kılmıştır. Sonuç olarak Azerbaycan SSC'nin 1937 anayasasında, 1956 yılında bir değişiklik yapılarak Azerbaycan dili, devlet dili olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Azerbaycanlı aydınlarının 1950'lerde başlattığı Azerbaycan yazınının uyanış dönemiyle beraber pek çok zengin yazınsal miras ve değerli eserler Sovyet döneminde Azerbaycan yazınının gelişimine büyük katkı sağlamıştır.¹⁴⁶

Bağımsızlık sonrası, Azerbaycan Cumhuriyeti'nde dil politikaları ulus inşası sürecinin öncelikleri arasında yer almıştır. Azerbaycan dilinin statüsünün belirlenmesi girişimleri de böylece devlet kuruculuğunun ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Çünkü ulusal dil, ulusal bağımsızlık ve devlet egemenliği ile ilgili tartışmaların odak noktasında yer almaktaydı. Ancak diğer Türk dilli

¹⁴⁴ Jale Garibova, **Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2012, s. 107.

¹⁴⁵ Garibova, **a. g. e.**, s. 108.

¹⁴⁶ Cemil Hesenli, **Azerbaycanda Milli Mesele: Siyasi Rehberlik ve Ziyalılar 1954-1959**, Adiloğlu Yayıncılık, Bakü, 2008, s. 125.

cumhuriyetlerden farklı olarak bu durum, Azerbaycan'da birdenbire ortaya çıkan bir süreç değildi. Bu nedenle yalnızca 20. yüzyıl ele alındığında, ister Sovyet döneminde olsun isterse Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin bağımsız olduğu yıllarda olsun, Azerbaycan; titüler dilin belirlenmesi ve gelişiminin sağlanması alanlarında daha önce zaten deneyim sahibi olduğundan Sovyet sonrası dönemde Azerbaycan'da görülen dil hareketi, diğer Türk dilli devletlerle karşılaştırıldığında daha sancısız olmuştur.¹⁴⁷

Bağımsızlıktan sonra geçen birkaç yıl içerisinde, özellikle 1991-1995 yılları arasında Azerbaycan'ın devlet ve dil politikasında Türkçülük özelliği daha belirginken sonraki dönemlerde *Azerbaycancılık*¹⁴⁸ ideoloji haline gelerek ulusallık ve dil politikasının temelini oluşturmaya başlamıştır. Bundan böyle dil politikası ve kimlik inşası süreci boyunca *Azerbaycancılık* ögesi ulusal politika olarak yürütülmeye başlanmıştır.¹⁴⁹

Bağımsızlığın ardından 22 Aralık 1992 tarihinde Azerbaycan hükümetinin *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Dili Hakkında Yasa*'yı kabul ederek devlet dilini "Türk dili" olarak ilan etmesi, dilin adı konusunda pek çok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Hatırlatmak gerekir ki, Stalin döneminde 1937-1939 yılları arasında kabul edilen yasa ve kararnamelerin içeriğinde Azerbaycan Türklerinin adı *Azerbaycanlı* olarak sunulmuş ve dilin adına *Azerbaycan dili* denilmiştir.

Bağımsızlıktan sonra, tartışmaların en belirleyici noktası, Türk dili formülüne karşı çıkanların, Azerbaycan dilinin her ne kadar Türk dili ailesi grubuna girse de artık bağımsız bir dil olarak geliştiğini ve yalnızca Türk terimiyle sınırlandırılmayacağını savunmaları olmuştur. Tabii, *Azerbaycan Türkçesi* formülünü destekleyen liberal kesim de mevcuttu. Buna rağmen "Türk" terimine karşı çıkanlar, bu terimin yalnızca Türkiye Türkçesi'ni karşıladığını, Azerbaycan dilinin zaman içerisinde kendine özgü bir gramer yapısına sahip olduğu ve farklı

¹⁴⁷ Garibova, a. g. e., s. 104.

¹⁴⁸ 1918-1920 yılları arasında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ideolojik alt yapısını oluşturan, Türkleşme, İslamlaşma ve Çağdaşlaşma ideolojilerinden soyutlanarak kendi başına gelişen bir kavram ve devlet ideolojisinin adıdır.

¹⁴⁹ Garibova, a. g. e., s. 112.

gelişim gösterdiğini, geniş anlatım ve yüksek düzeyde yazı normlarına sahip bağımsız bir dil olarak ortaya çıktığını söylemişlerdir.

Bağımsızlığını kazanan devletlerin, devlet olma özelliğini vurgulayan bazı simgeler yaratması, kendini daha açık ifade edebilmek için elzemdir. Bu nedenle milli marş, alfabe, bayrak, dilin adı gibi simgeler, bağımsız Azerbaycan için mutlaka inşa edilmesi gereken basamaklar olmuştur. *Türk* referansına, dönemin cumhurbaşkanı Haydar Aliyev de sıcak bakmamıştır. Bu nedenle 1995 yılında, uzun süreli tartışmaların ardından dilin adı “*Azerbaycan dili*” olarak kabul edilmiştir.¹⁵⁰

Azerbaycan dilinin, 1995 anayasasında resmen kabul edilmesine rağmen etkili bir şekilde kullanılmadığı gözlenmiştir. Nitekim Azerbaycan dilindeki kaynakların yetersizliği, Latin alfabeli yayınların yok denecek kadar az olması gibi başlıca nedenler, dil politikasında ulaşılmak istenen seviyeye ulaşmasına engel olmuştur. Azerbaycan insanı, kendi diline verdiği önemin karşılığını özellikle kamu alanında görememiştir. Her ne kadar anayasada devlet dilinin kullanımına dair maddeler mevcut ise de, bu maddeleri fiiliyata geçirecek adımlar atılmamıştır. Tüm bunlardan ötürü 2001 yılında, cumhurbaşkanı tarafından imzalanan *Devlet Dilinin Uygulanması İşinin Yetkinleştirilmesi Hakkında* başlıklı ferman ile birlikte dil politikası için artık ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu fermanın kabul edilmesiyle dil politikasının planlı bir şekilde topluma entegre olmasını öngören devlet, artık devlet kurumlarında Azerbaycan diline geçilmesini ve bu dilin kullanılmasını etkinleştirmiştir.¹⁵¹

2003 yılını takiben çıkarılan *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Dili Hakkında* başlıklı yeni yasa ile mevcut yasaların dil ile ilgili olan maddelerinde bazı değişiklikler yapılmakla birlikte, bu yasaya devlet dilini temel alan yeni maddeler eklenmiştir. Bu yasa ve sonraki yıllarda çıkarılan buna benzer yasalar Azerbaycan dilinin artık tüm alanlarda kullanılmasını mecbur kılmış hem idari (resmi törenler, resmi devlet etkinlikleri ve diplomatik yazışmalar) hem de hizmet alanlarında (reklam, ilan ve sloganlar) Azerbaycan dilinin üstünlüğü kabul edilmiştir. Buna

¹⁵⁰ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Azerbaycan Cumhuriyeti Yeni Anayasa Tasarısında Devlet Dili Maddesinin Detaylı Olarak Görüşüldüğü Toplantıda Konuşması, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/7360077.html>, 08.11.2016.

¹⁵¹ Garibova, a. g. e., s. 114.

ilaveten yeni yasa, devlet dilinde yayınlanmakta olan televizyon ve radyo programlarını sunan spikerlerin devlet dilini çok iyi bilmeleri gerektiğini, hatasız ve açık konuşma meziyetine sahip olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca, Azerbaycan'da yayınlanan yabancı sinema ve televizyon programlarının Azerbaycan diline çevrilerek yayınlanmasını zorunlu hale getirmiştir.

Anayasanın dil ile ilgili maddelerinde, eğitim dilinin de Azerbaycan dili olması gerektiği, ülke vatandaşlarının başka dillerde eğitim almalarının mümkün olduğu fakat hiçbir Azerbaycanlının kendi dilini kullanmaktan men edilemeyeceği belirtilmiştir.¹⁵² Tüm bu gelişmeler, Azerbaycan dilinin statüsünü yükseltmiştir. Dilin yasa ile birlikte toplum hayatına resmen girmesi, tüm alanlarda doğal olarak Azerbaycan dilinin daha etkin kullanılmasına, Rusçanın öneminin ve işlevinin giderek kaybolmasına neden olmuştur. Rusça, ikinci dil yahut seçmeli ders konumuna düşmüş, Sovyetler Birliği dönemindeki durumun tersine aileler, çocuklarını artık Azerbaycan okullarına göndermeye başlamıştır.

Sonuç itibariyle önce çarlık sonra da Sovyetler Birliği hâkimiyeti altında yaşayan Azerbaycan halkının dil ve yazı geleneği, çeşitli yollarla şekillendirilmeye çalışılmıştır. Ancak, bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyeti, ilk günden itibaren ulusun şekillenmesi için dil alanındaki reformlara büyük önem vermiştir. Bu reformlar, daha sonra, Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nda hukuki temellere dayandırılan dil maddelerinde yerini resmen bulmuştur. Böylece Azerbaycan halkı, hem kamu alanlarında hem de günlük yaşam içerisinde kendi dili olan Azerbaycan dilini, yaygın olarak kullanmaya başlamıştır.

¹⁵² Rahim Agamaliyev, "Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Sistemi", **Milli Eğitim Dergisi**, 1999, s. 144, (Çevrimiçi) http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/agamaliyev.htm 31.12.2016.

3. 2. 6. Din İle İlgili Politikalar

Orta Asya'da baskın olan din rengi İslam'dır fakat bu bölgede İslam'ı tek bir renk olarak da düşünmemek gerekir. Zira bölgenin derinliklerinde İslami mezheplerin farklı tonlarının izleri vardır. İslamiyetin, daha Orta Asya'ya Araplar tarafından getirilirken İran kültürünün merhalelerinden geçmiş olmasından ötürü bölgenin inanç haritasında Şii geleneğinin yansımaları görülmektedir. İran'ın, bu bölgede kendini gösterme başarısı, geriye doğru, Pers-Sasani devirlerine kadar takip edilebilir. Bu alanlar sırasıyla Afganistan'ın bir kısmı, Tacikistan ve Azerbaycan'dır.¹⁵³

M.S. 7. yüzyılın ortalarından itibaren, bugünkü modern Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprakları, İslam hilafetinin sınırları içinde yer almıştır. İslam'ın bu bölgeye hâkim bir din haline gelmesi yaklaşık iki yüz yıl sürmüştür. 11. yüzyılda, Azerbaycan, Türk-Selçuklu hâkimiyetine girmiştir ve Orta Asya üzerinden yoğun göç alarak ciddi bir etnik değişim içine girmiştir. Bölgede, büyük ölçüde Türkleşme başlamadan önce birtakım Şii inançları yayılmıştır. 14. yüzyılın sonlarından itibaren İslam'ın iki mezhebi olan Sünni ve Şii mezhebine mensup olan hanedanlıklar arasındaki uzun süreli rekabet, bölgenin din tarihi üzerinde önemli izler bırakmıştır. Buradan yola çıkarak, o tarihlerden itibaren Şiiiler Nahcivan, Karabağ, Abşeron, Gence, Mil-Muğan bölgesi ve Lenkeran civarında yoğunlaşırken; Sünniler Şeki-Zakatala, Kuba-Kusar ve Şemahı-Gebele bölgelerinde toplanmışlardır.¹⁵⁴

1828'den bu yana Azerbaycan, önce Rus yönetiminin sonra da Sovyet rejiminin siyasi ve kültürel etkisi altına girmiştir. Nadir Şah'ın ölümüyle İran'da merkezi otorite giderek güç kaybetmiştir. Bu çöküşten faydalanan yerel Türk boyları yarım yüzyıl kadar çeşitli hanedanlıklar kurarak bağımsız kalabilmişlerdir. Ancak, 18. yüzyılın sonuna doğru Rusya, Güney Kafkasya'ya kadar topraklarını genişletmiştir. Ortodoks Hristiyan olan Rusya, bu topraklarda Sünni Osmanlılar ve

¹⁵³ Bekir Günay, "Orta Asya'da Arayış Sosyal Gen ve Yeni Modeller", **Bilge stratejisi dergisi**, C. 1, S. 1, İstanbul, 2009, s. 5.

¹⁵⁴ Sevinç Alkan Özcan-Vügar İmanbeyli, **Azerbaycan'da Din ve Kimlik**, Küre Yayınları, İstanbul, 2014, s. 171.

Şii İranlılar arasındaki rekabete tanıklık etmiştir. Nihayetinde, siyasi birlikten yoksun hanedanlıklar arasında devam eden güç savaşlarının ardından, bir süre sonra Rusya, bu hanedanlıkları kendi denetimine almıştır. Azerbaycan, Rusya ve İran arasında süren savaşlar sonucu Kuzey ve Güney olmak üzere siyasi açıdan ikiye bölünmüştür. Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) anlaşmaları ile de Rusya-İran arasındaki sınır kesin olarak belirlenmiştir.¹⁵⁵

Tarihi süreç içerisinde, İran ve Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Azerbaycan, 19. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası'nın sömürgesi haline gelmiştir. Dolayısıyla çeşitli dil ve dinlerin kaynaştığı bir bölge haline gelen Azerbaycan'ın günümüz siyasi, sosyal ve dini hayatındaki değişimleri anlamak adına Çarlık Rusyası ve Sovyet hâkimiyetindeki Azerbaycan'dan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır.

Çarlık Rusyası Döneminde Din

Çarlık Rusyası, Kafkas hanlıklarını yönetimi altına aldıktan sonra sosyal, siyasi, kültür, dil, din gibi alanlarda politikalar üretmeye başlamıştır. Yönetimi altındaki milletlerin milliyet bilincini açığa çıkaracak insanların yetişmesinden çekinmesine rağmen halkın belli bir kesimine yeni açılan ve Avrupa medeniyetini yansıtan tarzdeki okullarda eğitim vermek durumunda kalmıştır. Bu okullarda yetişen aydınlar da her fırsatta halkına faydalı olmaya çalışmıştır. Nitekim *maarifçilik* ideolojisinin yayılıp gelişmesi bu zamanlara denk gelmektedir.

Bu dönemin eğitim sistemine bakıldığında iki tür okulun mevcut olduğu görülür: Dünyevi ve dini okullar. Dünyevi okulların hem sayısı hem de öğrenci sayısı az idi ve dini okullar, mollahaneleri ve medresleri kapsıyordu. Dini okullarda ana ders Kuran idi ve bazen Arap ve Fars dilleri de öğretiliyordu. Bunun yanı sıra Azerbaycan'da *Usul-i Cedid* adlı okullar da faaliyetteydi. Bu okullardaki eğitimin ana dilde yapılması ise Çar hükümetini rahatsız ediyordu.

¹⁵⁵ Kõvser Tağıyev, “Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan’da Din Eğitiminin Gelişimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 28, 2013. s. 381.

19. yüzyılın başlarında nüfusunun büyük bir kısmı Müslümanlardan oluşan Kafkasya bölgesini kontrol altında tutmak, Şiiilerin İran ile Sünnilerin ise Osmanlı İmparatorluğu ile olan bağlarını koparmak ve Müslümanların güvenini kazanmak için Çar hükümeti, 1823 yılında merkezi Tiflis'te olan bir Şeyhülislamlık Kurumu oluşturmuştur. Şeyhülislam, Kafkasya'daki Şii nüfusun dini lideri olacaktır. 1832 yılına gelindiğinde ise yine Tiflis'te bu sefer Kafkasya Sünnilerinin dini lideri olacak olan bir müftülük kurulmuştur. Bu iki kurum, sonraki yıllarda Şii ve Sünni nüfusun din işleri ile ilgilenen idari kurumlar haline gelmişlerdir.

Esasında müftülük kurumunu II. Katerina kurmuştur ancak I. Nikolay'dan başlayarak çarların eğilimi cemaatçiliğe karşı etnisite üzerine oynamak olmuştur. Çünkü tüm imparatorluk için tek bir müftü tayin etmek "cemaatçilik" çağrışımı yapmaktaydı. Durum böyle olunca da Müslüman cemaatin idari birimlere ayrılması doğrultusunda müftülüklerin sayısının artması mantıklı olacaktır. Bu nedenle Azerbaycan, imparatorluğa bağlı bir valilik haline geldiğinde her ikisi Tiflis'te bulunan biri Sünni biri Şii olmak üzere iki dinsel yönetim kurulmuştur. Daha sonra Stalin'in de devam ettireceği gibi, çarlar da Panislamizm korkusuyla imparatorlukta kendine yer bulan din adamlarının Müslüman âlemiyle ilişkilerini kırmaya çalışmışlardır. Bu politikanın başarısını da Azeri-Şii ruhban sınıfı ile onların İranlı varisleri arasındaki uzun vadeli kopuklukta görebilmek mümkündür ki bu kopukluk günümüzde de devam etmektedir.¹⁵⁶

Çarlık Rusya'sının diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, Azerbaycan'daki temel siyasetinin de asimile etmeye yönelik çalışmalar olduğu görülmektedir. Milli birliğin ve milli uyanışın önüne geçmek için hayatın her alanına müdahale etmekten kaçınmamış olan Çar hükümeti, özellikle mezhep farklılığını körüklemekten kaçınmamıştır. *İdare-i Ruhaniye* adı altında kurulan ve Şiiiler için *Şeyhü'l-İslam*, Sünniler için *Müftü* unvanlarını taşıyan dini teşkilat, hükümete bağlanmıştır. Dahası "Ali" ve "Ömer" adını verdikleri mektepler kurarak her mezhebin kendi mensubu olduğu okula gitmeleri sağlanmıştır.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Roy, *a. g. e.*, s. 91.

¹⁵⁷ Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilgi*, No: 25, 2001, s. 25.

19. Yüzyılın ikinci yarısında, Sovyet rejiminin, halkın dinden uzaklaşması ve inananlar nezdinde dini, gericilikle eş tutma algısını yayma politikasına karşı, Rus idaresinde laik eğitim almış Azerbaycan aydınları harekete geçmiştir. Müslüman toplumda güçlü bir tabaka olarak ortaya çıkan Mirze Fethali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Celil Memmedguluzade gibi aydınlar asıl, yobazlaştırılan dinin insanların önünde engel teşkil ettiğini basın-yayın organları, tiyatro ve edebiyat aracılığıyla halka duyurmaya gayret etmişler ve dinden kopuk yerel din adamlarını gözden düşürmüşlerdir. Velhasıl bu aydınlar dine karşı değil, dini kullanarak toplumu cehalete ve geri kalmışlığa sevk edenlere karşı mücadele vermişlerdir.¹⁵⁸

Sovyet Döneminde Din

1917 Şubat Devrimi sonrasında şeyhülislamlık makamı feshedilmiş ve 28 Mayıs 1918 tarihinde, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi, Tiflis'ten Bakü'ye taşınmış ve 1917'de feshedilen şeyhülislamlık kurumu yeniden tesis edilmiştir.

Sovyet sisteminin temel siyaseti, sömürsü altındaki toplumları sovyetleştirmek, milli duyguları ortaya çıkaran tüm ihtimalleri ortadan kaldırmaktı. Bu nedenle Sovyet hükümetinin her alanda olduğu gibi, din ile alakalı her şeye ve özellikle toplumu kuşatan İslam'a karşı mücadele etmesi kaçınılmaz olmuştur. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyeti ile beraber din üzerindeki baskılar artmış, cami ve medreseler kapatılmıştır. Stalin döneminde kurşuna dizilen binlerce bilim insanının arasında hatırı sayılır ölçüde Müslüman din adamı da bulunmaktadır. Dine karşı uygulanan normal olmayan bu baskılar, İslam dini karşıtı gazete ve dergiler ile de desteklenmiştir. Dini kimliği yok etme çabaları, Stalin'in ölümüne kadar şiddetli ve yoğun bir şekilde devam etmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Alkan Özcan - İmanbeyli, a. g. e. , s. 173.

¹⁵⁹ Süleymanlı, a. g. e. , s. 225.

Sovyet döneminin ideolojik tutumu Marksist felsefeye dayanmaktaydı. Bu ideoloji ile Azerbaycan'ın tüm milli ve dini değerleri yok sayılmıştır. Birçok vakıf ve mescit topraklarına el konulmuş, cami ve medreseler kapatılmış, uzun yıllar boyunca dinsizlik propagandası yapılmıştır. Sovyet döneminde dine uygulanan baskılar üç aşamada gerçekleştirilmiştir. Bunlardan ilki, 1920-28 yılları arasında dinin devletten, camiden ve okuldan ayrılmış olması, ikincisi 1928-41 yılları arasında şeriat mahkemelerinin ve dini uygulamaların kaldırılması, üçüncü aşama ise sonraki yıllarda artık dine ait ne varsa ortadan kaldırılması olmuştur. ¹⁶⁰

İkinci Dünya Savaşı'nda, savaşın tahribatını telafi amacıyla dini alanda belli bir yumuşama dönemine geçilmiştir. Böylece 14 Nisan 1944 tarihinde SSCB Yüksek Konseyi Prezidyumu'nun kararı ile merkezi Bakü'de olmak kaydıyla *Güney Kafkas Müslümanları Ruhani İdaresi* yirmi dört yıllık aradan sonra yeniden faaliyete başlamıştır. Bu idarenin başında şeyhülislam ve yardımcı olarak da Sünni Müslümanların meseleleri ile ilgilenecek olan müftü vardı. Bu idare 1992'den sonra *Kafkas Müslümanları İdaresi* olarak adlandırılmıştır. Bu çerçevede, Sünni bölgelerdeki dinsel yaşamın, Şii şeyhülislamın kontrolü altında olmasının doğru olup olmadığı meselesi ise tartışılmalı konulardandır. ¹⁶¹

Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Din

SSCB'nin çöküşüyle 1990'ların başında bağımsızlığını elde eden devletlerin çoğunda olduğu gibi bağımsızlığını yeniden kazanan Azerbaycan'da da devletin ve milletin ulusal, kültürel ve dini kimliğinin nasıl tanımlanacağı problemi zaman içerisinde çözüme kavuşturulmuştur. Birçok problemle baş etmek durumunda kalan yeni devlet milli, manevi ve kültürel bütünlüğü temin etmek ve Sovyetlerin açtığı boşlukları doldurmak zorunda kalmıştır. Bu boşluklardan biri de din meselesidir.

¹⁶⁰ Taştan, a. g. m., s. 18.

¹⁶¹ Ceylan Tokluoğlu, "Azerbaycan", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler**, (Edit.) İsmail Aydındoğan-Çiğdem Balım, İstanbul, 2012, s. 66.

Sovyet sınırlarının açılması ile uzun yıllar boyunca dünya Müslümanlarından bihaber yaşayan bölge Müslümanları öncelikle Mekke ve Medine gibi kutsal yerleri ziyaret etmiş, buradakilerle iletişime geçmiştir. Eski devlet başkanı Haydar Aliyev ile oğlu İlham Aliyev'in 1994'te birlikte hacca gitmesi, düzenli bir şekilde kimi yerel ibadet mekânlarında ve restore edilen türbelerde dini merasimlere iştirak etmesi, insanlara örnek teşkil eden sembolik hareketler olmuştur.¹⁶² Böylece yeni iktidar, resmi dini örgütlenmeleri destekleme eğilimi göstermiştir.

Bağımsızlıktan sonra, dinin her alanında yeniden bir canlanma söz konusudur. Yeni dönemde, Sovyet döneminde oluşan milli ve manevi boşluklar doldurulmaya başlanmıştır. Bu anlamda Azerbaycan, dini alandaki canlanma ile birlikte yeni adımlar atmaktan kaçınmamıştır. Ancak, söz konusu dini canlanmaya paralel olarak, devlet tarafından 1990'ların başında dini hayatın düzenlenmesi adına bazı tedbirler alınmıştır. Çünkü devlet, bu zaman zarfında atılacak adımların milli devletçilik prensiplerine uygun bir şekilde olmasını, ayrıca bu alanın devletin çıkarlarını gözetecek ve Azerbaycan halkının milli menfaatlerine saygı duyulacak şekilde tertiplenmesini istemektedir. Dolayısıyla, Azerbaycan devleti öncelikle bu alanda kendi kadrolarını yetiştirme gayreti içine girmiştir. Bu sebeple de aralarında Türkiye, İran, Pakistan, Malezya, Mısır, Libya, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri gibi ülkelerin bulunduğu bazı İslam ülkelerine, ilahiyat eğitimi alma amacıyla öğrenciler göndermiştir.¹⁶³ Bu ülkeler, aynı zamanda Azerbaycan'ın bağımsızlığını erken tanımış ve ona bu konuda yardımda bulunmuş olan ülkelerdir.

Bağımsızlıktan sonra halk, milli ve dini bayramlarını devlet yetkilileriyle beraber ve serbestçe kutlamıştır. İslam hakkındaki bilgi çoğalmış, yeni camiler inşa edilmiş, medreseler ve üniversiteler kurulmuştur. Uzun yıllar kapalı olan ziyaret yerleri halka açılmıştır. Dini değerlere saygı ve bağlılık duygusu yeniden canlanmıştır. Nevruz bayramı ve aşure günü ile birlikte Kurban ve Ramazan bayramları da resmi tatil ilan edilmiştir.

¹⁶² Alkan Özcan-İmanbeyli, a. g. e., s. 180.

¹⁶³ Alkan Özcan-İmanbeyli, a. g. e., s. 195.

1992 yılında Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı ile işbirliği yapılarak, Bakü Devlet Üniversitesi bünyesinde İlahiyat Fakültesi'nin açılmasına dair bir karar alınmıştır. Bazı özel üniversitelere bağlı ilahiyat fakülteleri de açılmıştır ki, 1996 yılında kurulan Kafkas Üniversitesi'nin İlahiyat Fakültesi buna örnek olarak gösterilebilir. Yine, 1992 yılında, Kafkas Müslümanları Dini İdaresi'ne bağlı Bakü Medresesi, kadrolardaki yetersizliği gidermek amacıyla genişletilerek, Bakü İslam Üniversitesi'ne çevrilmiştir. Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde, Kafkas Müslümanları İdaresi'ne bağlı olmak kaydıyla pek çok dini medreseler açılmıştır. 1993 yılında, Azerbaycan İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü'nde, dinler tarihi ve teorisi üzerine bir doktora programının açılması, dini eğitim alanında kayda değer bir diğer gelişme olmuştur. ¹⁶⁴

Azerbaycan'ın çoğu bölgesinde, insanların ibadetlerini yerine getirebilmeleri için hem eski camiler onarılmış hem de yenileri açılmıştır. Diğer taraftan devlet, dini hayata ve ülkenin istikrarına zarar verebileceği düşüncesi ile yabancı dini teşkilatların faaliyetlerine bazı sınırlamalar getirmiş hatta bunlardan bazılarını sınır dışı etmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti, laik bir cumhuriyettir. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da din ve inanç özgürlüğü, temel hak ve hürriyetler bazında anayasada garanti altına alınmıştır. Vatandaşlar hiçbir zorlama olmaksızın kendi dinini seçebilme ve bu dinin gereklerini yerine getirme veya getirmeme özgürlüğüne sahiptir. İbadetlerin yerine getirilmesi ve dini eğitim alma hususunda anayasanın verdiği teminatın aksine dini inancın, dini hayat tarzının ve ibadetlerin insanlar arasında ay(kı)rılığa sebep olma ve bölücülük amacıyla tebliğ edilmesi yasaklanmıştır. ¹⁶⁵

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet, vatandaşların dini meselelerini iki kurum aracılığı ile düzenlemektedir. Bunlardan ilki, Dini Kurumlarla İş Üzere Devlet Komitesi'dir. Bu komite, devletin din hususundaki resmiyetini temsil etmekte ve devletin din ile ilgili politikasının oluşumuna yardım etmektedir. İkincisi Kafkas

¹⁶⁴ Taştan, a. g. m., s. 31.

¹⁶⁵ Azerbaycan Anayasası, Madde 4, s. 4.

Müslümanları Dini İdaresi'dir. Bu kurum da, Azerbaycan'daki Şii ve Sünni Müslümanların dini ihtiyaçlarını karşılar. ¹⁶⁶

Azerbaycan Cumhuriyeti, dinin gerektirdiği inanç ve ibadet özgürlüğünü, “Din ve inanç Özgürlüğü Hakkında Kanun”un ilk maddelerinde hukuki olarak garanti altına almıştır. Bu maddelerde genel olarak, Azerbaycan vatandaşlarının dini inanç ve ibadet hayatlarında serbest olduklarından, fertlerin dini kimliklerine bakılmaksızın sosyal eşitliğin ve adaletin korunduğundan, hiç kimsenin kimseye zor kullanamayacağı ve kimsenin özgürlüğüne müdahale edilemeyeceğinden bahsedilmiştir. ¹⁶⁷

Din, ferdi ve sosyal bir ihtiyaçtır. Kişilerin bir dini ve dinsizliği inanç olarak seçip, bu inançları ile taklitten ve cehaletten uzak bir hayat sürdürebilmesi için, sağlıklı bir din eğitimi ve öğretimini içeren eğitim ve öğretim hakkına sahip olması gerekir. “Din ve İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun”un 4. maddesinde Azerbaycan Cumhuriyeti’nde eğitimin dinden ayrı olduğunda, vatandaşların istedikleri dilde din eğitimi alabileceklerinden, ilahiyat, din idraki ve din felsefesi gibi ders ve bilgilerin ders programlarına dâhil edilebileceğinden bahsedilmiştir. ¹⁶⁸

Ne var ki bağımsızlıktan bu yana Azerbaycan’da dini eğitim hususunda bazı problemler yaşanmıştır. Bu problemlerin ana kaynağı öğretmen kadrolarının yetersizliği olarak ifade edilmiştir. Bir diğer önemli mesele ise dini eğitimin okullardaki gerekliliğini ifade eden Azerbaycan Eğitim Bakanlığı’nın, bu hususta birtakım sorunlar yaşamış olmasıdır. Din derslerinin, yalnızca yükseköğretimde olması, ilkokul, ortaokul ve lisede din eğitiminin olmaması, bilhassa Azerbaycan’daki ilahiyatçıları gençleri dine yaklaştıracak ve dinin yanlış tanınmasını, taklitçiliği ve bağnazlıkları ortadan kaldıracak bazı yollar aramaya teşvik etmiştir. Bu anlamda, okullardaki dini eğitimin de ilahiyatçılar tarafından verilmesi, tartışılan konular arasında yer almıştır. Dolayısıyla din eğitimi ve öğretimi, uzun süre basın-yayın aracılığıyla ve yapılan akademik toplantılar ile sürekli gündeme getirildiğinden, bugünün Azerbaycan Cumhuriyeti’nde bu gibi

¹⁶⁶ Taştan, **a. g. m.**, s. 29.

¹⁶⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İnanç Özgürlüğü Hakkındaki Kanunname 1, Madde 1, 2, 3, s. 1.

¹⁶⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Dini İnanç Özgürlüğü Hakkındaki Kanunname 1, Madde 6, s. 3.

problemlerle pek karşılaşılmamaktadır. Çünkü yeteri kadar ilahiyatçı kadro mevcut hale getirilmiştir.¹⁶⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde dini kuruluşların çalışmaları, din-devlet ilişkilerinin belirlendiği kanunlara yani devletçilik esasına göre hareket ettikleri sürece, devlet bu dini kurumların iç işlerine müdahale edemez. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyeti, "Din ve İnanç Özgürlüğü Hakkında Kanun"un 5. maddesinde vatandaşlarına dini cemiyet ve teşkilat kurabilme hakkı vermiştir.¹⁷⁰ Bu bağlamda günümüz Azerbaycan'ında 1300'den fazla mescit, 50'den fazla kilise ve sinagog, 500'den fazla da ziyaret mekânı faaliyet göstermektedir.¹⁷¹

Azerbaycan'da, Türkiye'deki Sünni İslam (ılımlı model), İran'daki Şii İslam (radikal Şiilik), Suudi Arabistan'daki Vahabi İslam ve Rus modeli İslam olarak tanımlanan İslam akımlarının yaşadığı bilinmektedir. Azerbaycan'da hilafet olmadığından, Sovyetler Birliği döneminde de din sürekli gözetim altında tutulduğundan ve bu dönem içerisinde ateizm propagandası yapıldığından bu bölgedeki İslam'ın, içeriği aynı kalmış olsa da şekil itibarıyla değiştiği düşünülmektedir. Azerbaycan, resmi mezhebini tarih boyunca iki defa Sünnilikten Şiiliğe değiştirmiştir. Azerbaycan'da Şiilik baskındır ve Şiiler, nüfusun yaklaşık % 70'lik dilimini oluştururlar. Sünnilerin oranı ise % 30'un altında seyretmektedir.

Azerbaycan anayasasında, Sovyet yasalarını bertaraf etmek ve demokratik bir yönetim sağlamak adına din alanında da değişiklikler yapılmıştır. Din ve Devlet İlişkisi, Vicdan Özgürlüğü, Dini İtikat Özgürlüğü başlıklı yasalar ile dini inanç ve ibadet hakkı garanti altına alınmıştır. Eğitim alanında kadroların yetersizliği giderilmiş, çeşitli dini yayınlar ile halkın, dinin esaslarını ve din ile alakalı bilgileri ana kaynaklardan almaları sağlanmıştır. Sonuç itibarıyla uzun süre Sovyet yönetimi altında Azerbaycan halkı, manevi anlamda büyük sarsıntılar yaşamış olsa da, bağımsızlık kazanıldıktan sonra İslam, bu bölgede yeniden canlanma imkânına kavuşmuştur.

¹⁶⁹ Alkan Özcan- İmanbeyli, **a. g. e.**, s. 202.

¹⁷⁰ Alkan Özcan- İmanbeyli, **a. g. e.**, s. 203.

¹⁷¹ Cemal Mürselov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'da Dinin Hukuki Çerçevesi ve Teşkilat Yapısı", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, C. 6, S. 11, s. 148.

3. 2. 7. Eğitim İle İlgili Politikalar

Eğitim kavramı çok boyutludur. Bir toplumun kültürel, siyasal, ekonomik vb. alanlarını etkilemekte ve bunların toplum yaşamındaki süreç ve gelişimlerinden etkilenmektedir. Daha dar anlamda denilebilir ki eğitim, insan hayatını başlangıcından bitimine kadar yönlendire(bile)n önemli bir olgudur. Ulus devletler için bu eğitim olgusunun özel bir yeri vardır. Çünkü eğitim, çeşitli ideolojik ve siyasal amaçlara hizmet edebilmektedir.

Azerbaycan, yarım asırdan fazla bir süre oldukça farklı bir rejim tecrübesini yaşamıştır. Geçtiğimiz yüzyılda üç ayrı alfabe kullanmak durumunda kalmıştır. Bundan dolayı, Azerbaycan'da, eğitim alanında bir süreklilik sağlanamamıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması Azerbaycan'ın hızlı bir şekilde dünya ile entegre olmasına olanak sağlamıştır. Bu nedenle 20. yüzyılın sonunda bağımsızlığını kazanan Azerbaycan'da her alanda olduğu gibi eğitimde de birçok reforma gidilmiştir. Bağımsızlık sonrasında eğitim sistemine stratejik bir önem atfedilmiş ve eğitim, üzerinde hassasiyetle durulan bir alan olmuştur.

Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da eğitim sistemi 1930 yılına kadar eski usul eğitim sistemi ile devam etmiştir. 1930 yıllardan itibaren kolhozlaşmanın da getirdiği yeni durumların da etkisiyle kitle eğitimi başlatılmıştır. Bu süreçte amaç Sovyet insanı yaratmak olduğu için milli ve kültürel değerler bir kenara atılmış ve Azerbaycan'ın prensipleri haline gelen Türkleşmek, İslamlaşmak ve Batılılaşmak sloganları yasaklanmıştır. Ancak Sovyet yönetiminin bu baskıcı ve yönlendirici eğitim sisteminin daha önceki eğitim sistemine kıyasla önemli bir farkı vardır ki o da bu süreçte eğitimin yaygınlaştırılmış ve zorunlu hale getirilmiş olmasıdır. Böylece Azerbaycan nüfusunun eğitim seviyesi yükselmiş ve hatta 1960-1970'li yıllarda okuma-yazma oranı yüzde yüze yaklaşmıştır.¹⁷²

¹⁷² Rehman Seferov, Akif Akkuş, "Azerbaycan Nüfusunun Eğitim Açısından Analizi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2005, S. 13, s. 12.

Azerbaycan 20. yüzyılda dört önemli değişim döneminde (1918'e kadar Bağımsızlık öncesi dönem, 1918-1920 Bağımsızlık dönemi, 1920-1991 Sovyet dönemi, 1991'den bu yana Bağımsızlık dönemi) üç farklı alfabe (1928'de Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş, 1940'ta Kiril alfabesine geçiş, 1993'te Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş) kullanmak durumunda kalmıştır.¹⁷³ 2001 yılına gelindiğinde dönemin cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in bir fermanı ile Kiril alfabesi tamamen yasaklanmış ve Latin alfabesi kullanılmaya başlanmışır.

Eğitim alanındaki reformların ana çerçevesini milliyetçilik, vatanseverlik ve demokrasi gibi ilkeler oluşturmuştur. Eski komünist sistemi savunan eğitim sisteminin değiştirilmesine yönelik politikalar izlenmiştir Bağımsızlık sonrasında Sovyetler Birliği dönemindeki dersler ve uygulamalar müfredattan kaldırılmış, bunların yerine milli şuurun gelişimine katkı sağlayacak dersler müfredat programına dâhil edilmiştir. Tüm vatandaşlara, zorunlu olarak 11 yıllık genel orta eğitim görme hakkı sağlanmışır.¹⁷⁴ Ayrıca kesintisiz eğitim sistemi politikası ile de herkesin devlet standartlarına uygun eğitim görme hakkına sahip olması anayasada garanti altına alınmıştır.

Sovyet döneminin eğitim sisteminde merkezi yönetim ile birlikte devlet ideolojisi, ulusal eğitim politikası olarak uygulanmıştır. Dolayısıyla, 1990 sonrasında gerçekleştirilen reformlarda, yoğun ideolojik ve politik eğitim programları müfredattan çıkarılmışır. Bu yıllarda eğitim alanında yapılan en önemli değişikliklerden biri, Sovyet döneminde olan öğretmen merkezli eğitim anlayışı ile bu anlayışın yöntem ve tekniklerinin terkedilerek eleştirel yaklaşımlı, düşünme becerilerini geliştiren ve öğrenci odaklı yöntemlere geçilmiş olmasıdır. Yeni dönemde, Azerbaycan Eğitim Bakanlığı öncülüğünde, hali hazırda eğitim görenleri ve gelecek nesilleri kapsayan ve onları modern topluma hazırlayacak olan bir eğitim modeli hazırlanmıştır. Bu model, 30 Aralık 1992'de kabul edilen 58 maddeden oluşan "*Eğitim Kanunu*" ile pekiştirilmiştir. Bu kanun ile eğitim sistemini içine alan

¹⁷³ Mehmet Ali Eroğlu - Alikram Abdullayev - Eyüp Zengin, "*Azerbaycan'da Eğitim Hizmetleri Sunumunun Genel Özellikleri ve Sorun Alanları*", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. 1, S. 01, 2012, s. 77.

¹⁷⁴ Agamalıyev, *a. g. m.*, s. 144.

bütüncül devlet yaklaşımından uzaklaşmak ana ilke olarak benimsenmiştir.¹⁷⁵ Bu kanunun amacı, gençlerde milli şuuru geliştirmek ve Azerbaycan kimliğine vurgu yapmaktır.

Eğitim Kanunu'nun kabulü ile Azerbaycan eğitim sisteminde pek çok değişim yaşanmıştır. Eğitim sistemi, toplum ve bireyin ihtiyacı doğrultusunda yeniden boyutlandırılmıştır. İnsan odaklı unsurlar öne çıkmış ve bu amacı destekleyen eğitim programlarına yer verilmiştir. Yükseköğretim kurumlarına özerklik verilmiş, özel yükseköğretim kurumlarının sayısı artmıştır. Eğitim finansmanı alanındaki kaynaklarda çeşitliliğe gidilmiştir.

Eğitim Kanunu ile yapılan değişiklikler özellikle dil, din, tarih gibi önemli konuları kapsamaktadır. Buna göre üniversitelerin Sosyal Bilimler Fakültelerinde okutulmakta olan Sovyet Komünist Partisi tarihi, ilmi komünizm gibi dersler müfredat programlarından çıkarılmış bunların yerini daha kapsamlı ele alınan ve zorunlu ders olarak okutulan Azerbaycan Dili, Azerbaycan Edebiyatı, Azerbaycan Tarihi ve Azerbaycan Anayasası dersleri almıştır. Ayrıca bu derslerin orta öğrenimdeki ders saatleri arttırılmıştır. Sovyet döneminde Marksizm'in öğretilmesini veren İctimaiyat adlı dersin yerini, İnsan ve Cemiyet adlı milli kültür ve değerleri öğreten ders almış ve bu ders 8-11. sınıflarda ders yılı başına 34'er saat olmak üzere verilmiştir.¹⁷⁶

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'daki okullarda edebiyat eğitimine ayrı önem verilmiştir. Hazırlanan edebiyat eğitimi programlarında Azerbaycan milli edebiyatı ve geleneği özellikle vurgulanmıştır. Edebiyat dersi öğretimine sistemli bir şekilde yaklaşmıştır. Edebiyat ile ilgisi olan diğer bilim dallarının özellikle Azerbaycan dilinin yapısı, Azerbaycan tarihi ve edebi akımlarının öğretilmesi önem kazanmıştır. Sovyet döneminde müfredattan çıkarılan kimi yazarlar bağımsızlık sonrası müfredat programına yeniden eklenmiştir. Bununla birlikte Fuzûlî, Hatâî, Molla Penah Vagif, Mirze Fetheli Ahundov, Mirze Elekber Sabir, Celil Memmedquluzade, Hüseyin Cavid, Samed Vurgun gibi Azerbaycan edebiyatında önemli rol oynayan kimi

¹⁷⁵ J. Akhundova, "Azerbaycan'da Sosyoekonomik Dönüşüm ve Eğitim", *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 01, S. 01, 2016, s. 10.

¹⁷⁶ Süleymanlı, a. g. e., s. 289.

yazarlar müfredat programları ne kadar değişirse değişsin, programlarda yer almaya devam etmişlerdir.¹⁷⁷

Azerbaycan, Sovyet eğitim sisteminden modern eğitim sistemine geçiş sürecinde birtakım farklılıklar ortaya koymuştur. Eğitim, Sovyetler zamanında olduğu gibi devletin tekeli altında olmaktan çıkmıştır ve eğitimin özel sektör tarafından da verilebileceği görüşü kabul görmüştür. Buna ilaveten eğitimin yalnızca okullara atfedilmemesi gerektiği savunulmuş ve bu görüşle yaygınlaşan sivil toplum örgütleri, eğitim faaliyetlerini artırmıştır. Fen bilimlerine verilen önem kadar sosyal bilimlere verilen önem de artmıştır. Batı kaynaklı meslek ve bilim dallarına talep yükselmiştir.

SSCB'ye özgü her unsur, yeni dönemde hazırlanan müfredat ve ders programlarından çıkarılmıştır. SSBC döneminde, vatandaşların hangi mesleğe yöneleceğinin planlanıp ona göre müfredat belirlenmesi uygulaması da kaldırılarak her Azerbaycan vatandaşı ilkokuldan itibaren yeteneklerine göre yönlendirilmeye, akademik anlamda başarılı olamayan öğrenciler ise mesleki ve teknik okullara gönderilmeye başlanmıştır.¹⁷⁸

Sonuç itibari ile Sovyet güdümündeki Azerbaycan eğitimi, ülkenin belli ideolojiler eksenine girmesini amaçlamıştır. Bağımsız Azerbaycan'da ise çağdaşlaşan, gelişen ve değişen dünyayı yakalama ve demokratik değerleri topluma yerleştirme arzusu eğitim sisteminin en temel amaçları olarak görülmüştür. Ayrıca yeni eğitim sisteminin çerçevesini, demokrasi ve laiklik ile beraber milli ve uluslararası normlar oluşturmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin çöküşü, ülkenin içine düştüğü ağır ekonomik koşullar, Ermenistan ile süren savaş, 20. yüzyılda alfabenin üç defa değişmesi gibi talihsizlikler tarihsel süreç içerisinde Azerbaycan'ın eğitim sisteminde kimi olumsuzluklar yaşanmasına neden olmuştur. Haydar Aliyev'in ve kendisinden sonra yönetimi devralan İlham Aliyev'in eğitim alanında izlediği politikalar bu problemlerin aşılması üzerine kuruludur.

¹⁷⁷ Ali Yakici - Vafa Savaşkan, "Azerbaycan'daki Okullarda Edebiyat Eğitiminin Tarihi Gelişimi Ve Edebiyat Eğitimi Programları", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, Erzurum, 2016, s. 480.

¹⁷⁸ Akhundova, **a. g. m.**, s. 11.

3. 2. 8. Kültür İle İlgili Politikalar

Bağımsızlığın ardından Azerbaycan'ın hızla gelişmesinde, kültür alanında izlenmiş olduğu politikalar da önem arz etmektedir. Edebi ve teatral faaliyetler, halk müziği ve halk sporları, folklor gösterileri, milli giyim kuşamla birlikte kutlanan milli bayramlar, turizm faaliyetleri, milli kimliğin ve bağımsızlığın pekiştirilmesi açısından kayda değer gelişmelerdir.

2001 yılında Kültür Bakanlığı, 5 yıl için “Azerbaycan Kültürünün Gelişimine Dair Devlet Programı” hazırlamıştır. Bu program ile Azerbaycan'ın izlediği kültür politikasının istenilen stratejik hedeflere ulaşması amaçlanmıştır.¹⁷⁹ Programın öncelikleri arasında bulunan kültürel ve tarihi mirasın korunması ile milli sinemanın yeniden kalkındırılması maddeleri Azerbaycan kimliğinin ön planda tutulması ile yakından ilgilidir.

Kültür alanında atılan adımlarda, devletin özel bir ilgisi ve desteği vardır. Milli Sinema Haftası düzenlenmesi, son yıllarda uluslararası yarışmalara katılım, 2011'de Eurovision yarışmasında alınan birincilik, Uluslararası Muğam (Azerbaycan Halk Müziği) Merkezi'nin tesisi ile beraber milli muğam, milli klasik ve saz ifasının ilgi odağı haline gelmesi, 2015 Avrupa Oyunlarına ilk ev sahipliğini üstlenmesi Azerbaycan kültüründeki hızlı gelişmelerin bir kanıtıdır.

Azerbaycan, diğer Türk toplulukları ile ilişkisinde kültür siyasetine önem vermiştir. Bu anlamda Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in fermanı ile Türklerin en büyük destanlarından biri olan Kitâb-ı Dede Korkut destanının 1300. yılının Azerbaycan'da resmi düzeyde büyük bir törenle kutlanmış olması, Aliyev'in söylemiyle hem Türk dünyası hem Azerbaycan hem de insanlık için önem arz eden tarihi bir gelişmedir.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Kültürün Gelişimi, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_1028_tr.html, 23.01.2017.

¹⁸⁰ Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Kitab-ı Dede Korkut Destanının 1300. Yıldönümü İle İlgili Cumhuriyet Sarayında Düzenlenen Törende Konuşması, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyevheritage.org/tk/4341686.html>, 09.02.2017.

Azerbaycan'da Ulusal Televizyon ve Radyo Kurulu (Azerbaycan Respublikası Milli Televiziya ve Radio Şurası) 2007 yılı 14 Mart'ta aldığı kararla, Azeri televizyonlarında yabancı dilde yayın yapılmasını yasaklamıştır. Alınan kararda Rusya, Brezilya, Hindistan ve Türkiye de dâhil olmak üzere yabancı ülkelerde çekilen dizilerin yayınlanması yasaklanmıştır. Sadece dizilere yönelik olan bu yasak filmleri kapsamamaktadır. Karara uymayan televizyon kanallarına ağır cezalar verilmesi, uyarı ve ihtara uymayan televizyon kanallarının lisanslarının dahi iptal edileceği duyurulmuştur. Bu kararın altında elbette, Azerbaycanca'nın yabancı dillere karşı korunması, milli kültür ve bilincin gençlere aşılması yatmaktadır. Azerbaycan hükümeti bu kararla, televizyon kanallarını, yerel dizi ve film çekmeye ve onları kendi insanına, kendi lisanına, kendi kültürüne dokunmaya teşvik etmiştir.¹⁸¹

Azerbaycan'da, 2011 yılının “*Turizm Yılı*” ilan edilmesine dair bir karar alınmıştır.¹⁸² Azerbaycan'ın zengin coğrafyasının, tabiat abidelerinin ve halkın kadim kültürel mirasının geniş kitlelere duyurulması amacıyla imzalanan bu karar ile birlikte turizm faaliyetleri gelişmiş, bu alanda uygulanan projeler, devlet programları ve reformlar ülkenin uluslararası turizm sektöründe kendine yer bulmasına ve dolayısıyla Azerbaycan'ı ve onun kimliğini ön plana çıkarmaya yardımcı olmuştur.

Azerbaycan'da Bakü ve çevresinde zengin tarihi anıtlar, abideler ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna can vermiş insanların gömüldüğü şehitlikler mevcuttur.

Azerbaycan'da bulunan Fahri Hıyaban (Fahri Mezarlık) ve Şehitler Hıyabanı (Şehitlik) bağımsız Azerbaycan için büyük önem taşır. Azerbaycan halkına ve devletine, hem Sovyet döneminde hem de bağımsızlık yıllarında özel hizmetleri olan önemli şahsiyetler ve ikinci dünya savaşında Alman faşistlerine karşı savaşarak Sovyetler Birliği Kahramanı unvanını kazanmış insanlar, Bakü'deki Fahri Hıyabanına defnedilmiştir. Bakü uğruna savaşan, 1918 yılında şehit düşen

¹⁸¹ Azeri Televizyonunda Türkçe Yasağı, (Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/azeri-tv-sinde-turkce-yasagi-7689002,10.02.2017>.

¹⁸² Turizm sektörünün gelişimi, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_1037_tr.html,10.02.2017.

Azerbaycanlı ve Türk askerlerinin gömüldükleri yer olan Şehitler Hiyabanı'na 20 Ocak katliamında şehit olanlar da gömülmüştür.¹⁸³ Bu şehitlik özellikle yurtdışından Azerbaycan'a gelen resmi heyetlerin protokol ziyaretlerinin yanında, Azerbaycan'da her yıl anma törenlerinin düzenlendiği yerdir.

Ayrıca, tarihi anıtların pek çoğu bağımsızlık sonrasında restore edilmiş ve devlet koruması altına alınmıştır.

3. 2. 9. Milli Tarih Yazımı

20. yüzyılın başlarında ulusçu düşüncelerin dalga dalga yayılmasıyla artık dünya, yeni bir düzene yelken açmıştır. Yeni düzenle birlikte tarihe yön veren büyük imparatorluklar, bayraklarını, milliyetçi söylemleriyle içlerinden yükselen ulus-devletlere devretmek durumunda kalmışlardır. Fakat Rusya'da imparatorluğun bitmesinden sonra, uzun yıllar Rus ve Sovyet hâkimiyetinde olan Türk dilli halklar için aynı bayrak tesliminden söz etmek doğru değildir. Türk dilli halklar ancak yüzyılın sonlarına doğru, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan edebilme hakkına kavuşabilmişlerdir. Geç gelen bağımsızlıkları meşrulaştırmak için de ulusun ve devletin biricikliğine atıfta bulunacak toprak, bayrak, marş, dil, tarih gibi değerleri ulusçuluğun getirdiği ve gerektirdiği şekilde yeniden yapılandırmışlardır.

Buradan hareketle Azerbaycan, uzun yıllar etkisi altında kaldığı Rus-Sovyet tarih yazıcılığından, bağımsızlık ile birlikte artık kurtulmak durumundaydı. Ancak tarihi belleğin yeniden inşası için tarih yazıcılığının milli bir seviyeye gelmesi şarttı. Azerbaycan, ulusçu bir anlayış çerçevesinde tarihsel ve kültürel kimliğin oluşturulması ve yeniden canlandırılması için ulusal tarih yazıcılığına önem vermiştir.

¹⁸³ Şehitler Hiyabanı, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_1540_tr.html,16.03.2017.

Fransız devriminin sarsıcı etkiyle 19. yüzyılda ortaya çıkmaya başlayan ulus-devletler ile ulusçuluk akımı ve tarih arasında ayrılmaz bir bağ oluşmuştur. 18. yüzyıla kadar tarih sahnesinde boy gösteren krallar ve kahramanlar artık yavaş yavaş tarihin arka perdesine çekilirken, sahnedeki rollerini ulusların hikâyeleri oynamaya başlamıştır. Bu hikâyelerde ulus, tarihi olgu çerçevesinde aslında öylesine bir tiyatro sergiler ki geçmişte görmek-göstermek isteyeceğini altın tepside sunarken, istemediği her şeyi de görmezden gelebilir. Çünkü bir ulus kimliğinin, toplum tarafından benimsenmesi, kabul görmesi ve kurumsallaşması ancak ve ancak ulusçu söylemleri barındıran ve destekleyen bir tarih yazımından geçmektedir.

Uluslaşma sürecinde, çalışmamızın daha en başında bahsettiğimiz kimlik tanımlarından olan ortak değerler uğrunda yaşama bilincinden ilham alınarak, geçmişi meşrulaştırmak ve şimdiki zamanı daha sağlam bir zemine oturtmak, ulus olmanın ve uluslaşmanın en temel şartı olarak görülmüştür. Bu da ulus tarihçiliğinin ve bu anlamda tarihin de milli yazımını gerekli kılmıştır. Ulusal tarihlere bakıldığında, bilimsel olması bir yana devletlerin, kamusal alanda soyut anlamda icat ettikleri ulus-devlet olgusuna ve ulus kimliğine somut bir zemin oluşturmak için tasarlandığı görülür. Buradaki kurgusal amaç; kitlelerin aidiyetlerini belirlemeleri, diğer bireylerle kader birliği yapmaları, gruplar arasında birlik ve dayanışmanın kurulmasıyla ortak bir devletle bağ oluşturması ve ulusu bir arada tutma gayesidir.¹⁸⁴

Ulus-devlet ve tarih arasındaki ilişki sadece kurumsal anlamda kendini göstermekle yetinmemiştir. Şehirlerdeki önemli şahsiyetlerin heykelleri, sokak isimleri, ulusal bayramlar, bayrak ve ulusal marşlar gibi toplumun her an içinde temas halinde bulunduğu sosyal hayatın hemen hemen her alanında varlığını hissettirmiştir. Dolayısıyla yalnızca yazı olmaktan ibaret olmadığını gösteren tarih sayesinde ulus-devletler işgal ettikleri topraklarda kurgulanmış bir tarih üzerinden geçmiş ile bugün arasında bir zincir kurup varlığını ispat etmiş olacaktırlar ki yine bu sayede tarih, kendi içinde bugünü ve geleceği belirleyebilme ve kontrol edebilme gücüne erişecektir.

¹⁸⁴ Fuat Hacısalıhoğlu, “Azerbaycan’da Ulusal Tarih Yazımı”, **History Studies: International Journal of History**, 01 April 2012, Vol. Special Issue (Enver Konukçu Armağanı), s. 177.

Ulus kimliğin tanımlanmasında tarih yazımı belli bir anlayış içerisinde oluşturulur. Nitekim tarih öğretiminde karşı tarafa hâlihazırda verilmeye-aşılınmaya çalışılan geçmiş, bireyin kimliğini şekillendirmesine, onun ulus bilincinin oluşmasına paralel olarak ona ayrıcalıklı bir kimlik algısı oluşturmaktır. Bu sebepten bir ülkedeki tarihin öğretim biçimi, anlayışı ve geçmişe bakışı ülkenin asıl kimliğini de gözler önüne serer.

İnsanlar, tarihin disipline olmadığı dönemlerde dahi, yaşantılarını geçmişe dayandırmak, ona meşruluk kazandırıp anlam yüklemek için tarihle ilgilenmişlerdir. Bugün de insanların kendilerini tanımlarken tarihe başvurdukları görülür. Bu başvurudaki ilk adım aidiyet hissiyle hareket ederek bireyin hangi gruba dâhil olduğu ya da olunacağı bilgisi, hangi nesilden geldiğini vs. ona aktaracak bir anlatıya ihtiyaç duymalarıdır. İşte bu anlatının aracı tarih ile birebir ilişkilidir. Şunu unutmamak gerekir ki tarihin siyasi anlamda kurgulanmış hali bilimsel olmaktan ziyade daha çok devletin varlığını korumak ve devam ettirmek, ortak bir amaç ve birliktelik şuru oluşturabilmek amacına hizmet etmek için kurgulanmıştır.

Azerbaycan'da Ulusal Tarih Yazımı

Azerbaycan, 19. yüzyılda Çarlık Rusyası ve 20. yüzyılda Sovyetler Birliği'nin çatısı altında kendi kimliğini ortaya çıkarma fırsatı bulamamıştır. Nitekim Rus-Sovyet rejimi bu yönlü hareketlenmelerin önüne set çekmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ise Azerbaycan, ulusal kimliğini ve birliğini yaratma olanağını kaçırmamıştır. Ancak Azerbaycan halkının güçlü bir devlet olarak var olması ulusal dinamiklerin orijinal olarak yansıtılmasıyla ve Azerbaycan entelektüellerinin ulusu ortak değerler etrafında birleştirip kaynaştırmasına bağlı idi. Bundan ötürü Azerbaycan ve diğer Türkî cumhuriyetler ulus kavramının içini ne kadar ulusal motifler ve dinamiklerle doldurabilirse uluslaşma yolunda o kadar ilerleyebileceklerdi.

Bir ulus-devletin temelleri ne kadar sağlam atılırsa şüphesiz ömrü de o kadar uzun olacaktır. Birlik cumhuriyetlerinin bu noktada ilk attığı adım tarihçilere başvurmak ve tarihçileri ulusal tarih yazımına başlatmak olmuştur. Ulusun, köklü geçmiş yaşantısına sahip olduğu varsayımının artık tarihi kaynaklara dayandırılması halkın ulusa olan güvenirliliğinin sağlanması açısından büyük önem taşımaktaydı.

Azerbaycan tarihçiliğine kısaca göz atmak bu coğrafya halkının ulusçu akımının gelişim evrelerini ve bu yöndeki faaliyetlerini daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. İlk Çağda bir tarihçilik gelişimi-girişimi pek görülmezken, Orta Çağın getirdiği feodal sistem içerisinde tarihçiliğin İslam'ın tesiri altında olduğu görülür. 18. yüzyılda Kafkasya ve Orta Asya Müslüman devletlerinin tarihçiliği, Çarlık Rusyası'nın işgaliyle Rusya'nın dayattığı sınırlar çerçevesinde ve 20. Yüzyılda cemaatten ulusal devlete geçiş evresinde ulusçu düşüncenin hâkim olduğu bir tarihçilik deneyiminin yaşandığı söylenebilir ta ki ulusçu tarih yazıcılığının belli bir aşama kaydedmeden Bolşevik İhtilali'nin cereyan etmesine kadar. Nitekim Sovyet rejiminin hâkimiyetiyle Azerbaycan'da tarihçilik Marksist ve Leninist ideolojilerinin etkisinde yapılmaya başlanmıştır.¹⁸⁵

Sovyetlerin milletler politikasında; her bir Sovyet devleti kendi sınırlarının dışına çıkmadan tarihini inceleyecek, komşularıyla irtibat kurmayacaktı. Bu nedenle Sovyet güdümündeki Azerbaycan tarihine bakıldığında Azerbaycan halkının uluslaşmaya başladığı zamandan günümüze kadar hep bu topraklar üzerinde yaşadığı varsayılmıştır. Hatta daha sonraları dile getirilen *Azerbaycanlı* adlandırması, halkın tarihinin coğrafya ile temellendirilmesinden kaynaklandığı söylenebilir.

Sovyet sonrasında Azerbaycan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Ebulfez Elçibey tarihin, dilin ve kimliğin öne çıkan dinamiklerini uluslaşma yolunda inşa ederken tüm bunları *Türkçülük* düşüncesinde temellendirmek istemiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ulusal kimliğinin Türk kimliğiyle tanımlanabileceğini söyleyen hükümet, Türk ulusçuluğunun tesisi için ulusalcı politikalar izlemeye itina göstermiştir. Bağımsızlık sonrası devlet politikasını göstermesi açısından Elçibey'in

¹⁸⁵ Hacısalıhoğlu, a. g. m., s. 180.

liderliğini yaptığı Azerbaycan Halk Cephesi'nin *Nizamnâmesi*'nin tarih ile ilgili maddeleri bize önemli ipuçları verir. Bu maddelerde;

Medeniyet tarihinin öğrenilmesi gerektiği, Azerbaycan'a dair ve Azerbaycan'ı anlatan milli-medeni değerlere sahip her şeyin (el yazmaları, yazılı belgeler, abideler vs.) Azerbaycan'a geri getirilmesi gerektiği, Türk halklarının tarihinin, medeniyetinin çok yönlü araştırılması gerektiği, Azerbaycan ile İran arasındaki iktisadi, siyasi, ilim ve teknik ilişkiler geliştirilerek aradaki bağın hem birlikte kutlanan bayramlarla hem de dini ve tarihi abidelerin karşılıklı restorasyonu ile kuvvetlendirilmesi gerektiği, bilime önem verilmesi ve Azerbaycan tarihindeki büyük âlimlerin halka tanıtılması gerektiği, Azerbaycan ilmi klasiklerinin sade dilde yayınlanarak halka tanıtılması gerektiği gibi hususlar vurgulanmaktadır.¹⁸⁶

Elçibey'in ardından Azerbaycan'da izlenen Türkçülük politikaları eskisi gibi ulusçuluğun temel koşulu olarak kabul görmez hale gelmiştir. Nitekim bu politikalar ırkçılık olarak addedilmiştir. Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra Elçibey'in izlediği tutucu politikaların aksine daha ılımlı ve uzun vadede ülke düzenini sağlayacak bir devlet stratejisine yönelmiştir. Aliyev ayrıca orijinal bir ulus yaratma düşüncesinden hareketle yeniden bir ulus-devlet yaratma girişiminde bulunmuştur. İşte Türkçülük, İslamcılık ve Çağdaşlık gibi ideolojileri tek bir çatı altında toplayan ve adına Azerbaycancılık denilen düşünce de 20. yüzyılın sonunda tekrar gündeme gelmiştir.

Azerbaycan'da yaşayan çeşitli ve farklı grupları birleştirmeyi hedef alan Azerbaycancılığın kökleri 1918-1920 yılları arasında kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ideolojisine ve C. Memmedquluzade, H. Zerdabi gibi aydınların düşüncelerine dayandırılmıştır. Bu yeni terimin Haydar Aliyev'in de iktidara gelmesiyle sıkça zikredildiği görülür. 1993 yıllarının sonuna doğru Azerbaycancılık ideolojisine yaptığı vurgularda bu yeni ad ile Azerbaycan'ın çok etnili bir toplum olduğuna, yüzyıllar boyu pek çok ulusun bir arada yaşadığına ve bir arada yaşamaya devam edeceğine dikkat çekmiştir. Buna ek olarak Azerbaycan'da yaşayan ve farklı uluslara mensup vatandaşların bu topraklarda doğduğunu ve böylece tüm

¹⁸⁶ Hacısalihoğlu, a. g. m., s. 182.

vatandaşların eşit haklara sahip olduğunu da belirtmiştir. Ayrıca bu ideoloji 1995 Anayasası'nın kabulü ile meşrulaştırılmıştır.¹⁸⁷ Kabul gören bu yeni anlayışın yüzyıllar boyu halkın biriktirdiği kültürel oluşum ile Azerbaycan medeniyetini ve ulusal kimliğini yeniden ortaya çıkardığı söylenebilir.

Elçibey iktidarında tarih anlayışı, yalnızca Türk tarihine atıfta bulunmakta iken; Haydar Aliyev, en eski çağlardan günümüze kadar Azerbaycan topraklarında kurulan bütün devletlere yer vermiştir. Bu sayede Azerbaycan tarih yazımında tek bir ulusun tarihinden ziyade folklorik imgelerin ön plana çıktığı, kozmopolit yapıda bir ulus tarihinin tarihçiler tarafından incelenmeye ve Azerbaycan Tarihi başlığı altında yazıldığı görülür.

Doğru tarihi yansıtmayan Sovyet zihniyeti anlatılarının, bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan tarihçiliğinden bir solukta çıkarılamaması, disipline edilmiş bir tarih metodunun ortaya çıkmasına engel olmuş ve resmi bir tarih yazımının ortaya çıkışını da geciktirmiştir. Bağımsızlıktan sonra tarihçilerin ikiye ayrıldığı görülür. Bir kısım tarihçiler aksaklıklarına rağmen Sovyet rejiminin olumlu yanlarını savunurken, bir kısım da bu rejime karşı sert eleştirilerde bulunmuştur. Sovyet tarih anlayışında ve Sovyet ideolojisinin öngördüğü şartlar içinde uygulanan politikalardan ve tarihçilerin yıllarca siyasi baskı altında kalmasından dolayı tarih yazımının aksamaması da sürecin getirdiği normal olmayan bir gerçek olarak kabul edilebilir. Ancak Sovyetlerin tüm politik kurgularına rağmen Azerbaycan tarihçiliği geçmişten getirdiği köklü birikimle ve bağımsızlığın da etkisiyle ulus-devlet olma yolunda kendi tarihinin ortaya çıkmasında önemli adımlar atmıştır.

Bağımsızlığın ardından Azerbaycan tarihi yeniden yazılırken özellikle şu üç konu öne çıkmıştır:

¹⁸⁷ Ceylan Tokluoğlu, "Azerbaycan", **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar - Türkiye İle İlişkiler**, (Edit. İsmail Aydingün - Çiğdem Balım, AKM Yayınları, s. 57.

- Azerbaycan'ın etnik kimliği ve Türk unsurunun bu kimlik içindeki yeri
- 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgali
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Tarihi (1918-1920)

Sovyet rejimi döneminde tarih araştırmalarının yanı sıra etnik tarih ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Etnogenez anlayışıyla Azerbaycan'ın etnik yapısı kuzey ve güney kesimlerindeki arkeolojik çalışmalara dayandırılarak yürütülmeye çalışılmıştır. Ne yazık ki tüm çalışmalar her alanda olduğu gibi Sovyetlerin siyasi görüşleri doğrultusunda gerçekleştiğinden etnik kökenin tarihi de gerçeklikten uzak bir hal almıştır. Ulus tarihlerine bakıldığında etnik yapının tarihi bir hayli önem taşır. Özellikle Sovyetlerden ayrılan birlik ülkelerinde etnik kökenin ve soy kütüğünün ortaya çıkarılması gerekli hale gelmiştir. Azerbaycan bağımsızlığının ardından yeniden yazılan tarih kitaplarında Sovyetlerin savundukları tezlerin aksine Türklerin en eski çağlardan bu yana Azerbaycan ile ilişkisi olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır. Azerbaycan'ın etnik kimliğine dair tartışmalar ise Azerbaycan tarihçiliğinin yazımından bu yana devam eden bir süreç halini almıştır.¹⁸⁸

Azerbaycan, tarihini yeniden yazarken, 19. yüzyılın başlarında “Azerbaycan'ın Rusya'ya gönüllü katıldığı” yolundaki Sovyet tezini çürütmeye çalışmıştır. Yeni yazılan tarih kitaplarında iddia edilenin tam aksine aslında Azerbaycan'ın Rusya tarafından işgal edildiği, çeşitli müelliflerin eserleri ve birtakım tarihi belgeler ışığında kanıtlanma yoluna gidilmiştir.¹⁸⁹

Milli kimliğin oluşumunda ve milli bir devletin inşasında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, Azerbaycan için önemi göz ardı edilemez. Ancak Sovyet ideolojisi içinde AHC'nin 1918-1920 tarihleri arasındaki varlığı Sovyet tarih kitaplarında “Sovyet hâkimiyetinin geçici olarak düşmesi” ya da “ihtilal aleyhtarlarının ve Müsavatçıların hükümranlığı” olarak değerlendirilmiş, öyle ki bu devletin varlığı bile inkâr edilmiştir. Bağımsızlıktan sonra bu konu pek çok tarih kitabında Sovyetlerin

¹⁸⁸ Süleymanlı, **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken Yay, İstanbul, 2006, s. 285.

¹⁸⁹ Süleymanlı, **a. g. e.**, s. 286.

ideolojisi eleştirilerek ele alınmış, milli bir çerçeve etrafında tarihi kaynaklarla bilimsel bir boyut kazandırılmıştır.¹⁹⁰

3. 2. 10. Para İle İlgili Politikalar

1917 yılında gerçekleşen Rusya'nın Ekim İhtilalinden sonra Azerbaycan halkı arasında milli bilinç ve ulusal uyanış düşüncesi her alanda kendini göstermiştir. Bu alanlardan biri de Azerbaycan'ın bağımsız para ve para dolaşımı tarihinin bu dönemden itibaren başlamasıdır.

7 Mart 1919'da Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin kararı ile Azerbaycan Devlet Bankasının tesis edilmesi teklifi kabul görmüştür. 30 Ocak 1919'da Azerbaycan Devlet Bankasının açılışı yapılmış ve banka faaliyete başlamıştır. AHC döneminde Azerbaycan hükümeti adına 1919 yılında 100 manatlık para biriminin birkaç nüshası basılmıştır. 1919-1920 yılında piyasaya girmiş para birimlerine Azerbaycan dilinde *manat*, Rusçada ise *ruble* adı verilmiştir. Bu isimlendirmedeki amaç, uzun yıllar Rusya'nın kâğıt paralarına alışmış olan halkın o sıralar hala piyasada olan Rus Rublesine karşı zamanla yeni milli paraya olan inancını kazandırmaktır. Ayrıca, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bu alandaki ekonomik politikası milli para birimi olan manatın uluslararası alanda tanınmasına yöneliktir.¹⁹¹

27 Nisan 1920'de, Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesinden sonra, Azerbaycan devletinin bağımsızlığı Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adı ile devam etmiş olmasına rağmen ülkedeki para-kredi sistemi feshedilmiştir. Azerbaycan Devlet Bankası, Azerbaycan Halk Bankası olarak adlandırılmıştır. 1920-1923 yılına dek basılan bu dönem paraları Azerbaycan Tarihi Müzesinde bulunmaktadır. 1923 yılında SSCB Devlet Bankasının açılması ile beraber Bakü'de bu bankaya bağlı bir şube oluşturulmuştur. Azerbaycan, 1936 yılında kabul edilen

¹⁹⁰ Süleymanlı, a. g. e. , s. 286.

¹⁹¹ 1918-1920'lerde Basılmış Paralar ve Değerli Kâğıtlar, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_846_tr.html,10.03.2017.

SSCB Anayasasına uygun olarak SSCB'ye, egemen devlet statüsünde dâhil olmuştur.¹⁹²

Azerbaycan'ın 20. yüzyılın sonunda bağımsızlığını kazanması, egemen bir devletin emarelerinden biri olan milli paranın tedavüle sokulmasını gerektirmiştir. Milli paranın temeli için, Azerbaycan cumhurbaşkanı, 11 Şubat 1992'de "Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Bankasının Tesisine Dair" kararnameyi imzalayarak, milli bankanın oluşturulmasını sağlamıştır. 15 Temmuz 1992 tarihinde "Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Parasının Tedavüle Sokulmasına Dair" kararname ile de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli parası olan manatın, tedavüle sokulması sağlanmıştır.¹⁹³

Bağımsız Azerbaycan'ın resmi para birimi manat için seçilen semboller, Azerbaycan halkının tarihini ve özelliklerini yansıtır şekilde hazırlanmıştır. Banknotların arka yüzünde Azerbaycan'ın M. Emin Resulzade, N. Gencevi gibi tarihi şahsiyetlerine, Şirvanşahlar Sarayı, Kız Kalası gibi tarihi anıtlarına yer verilmiştir. Ayrıca kültür, eğitim, yazı ve edebiyat dallarında milli desenler ile tasvir edilen Azerbaycan'ın milli parası manatın, uluslararası alanda kendine has milli özellikleriyle tanıtılmasına gayret edilmiştir.¹⁹⁴

3. 2. 11. Tarihi Günler

Bir milleti yaşatan ve onun belli başlı önemli tarihlerini nesilden nesile aktaran günleri vardır. Bu günler, çoğu zaman milli kimliğe gönderme yapar ve millet için önemli bazı olayların akıllardaki yerini tazeler. Azerbaycan dışında diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi bazı belirli günler 1 Ocak Yılbaşı ve 8 Mart Kadınlar Günü gibi Sovyet döneminde benimsenmiş uluslararası nitelikteki günler,

¹⁹² Sovyet Dönemi Paraları, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_847_tr.html, 12.03.2017.

¹⁹³ Bağımsızlık Dönemi Paraları, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_848_tr.html, 12.03.2017.

¹⁹⁴ Süleymanlı, a. g. e., s. 282.

bağımsızlıktan sonra da resmi takvimde yerini korumuştur. Sovyetlerden kalan bir diğer önemli gün İkinci Dünya Savaşının bitimini simgeleyen 9 Mayıs Zafer Günüdür.

Azerbaycan için tarihi boyut taşıyan dört önemli milli olay da takvimde milli kutlama-anma günleri arasında yerini almıştır. O günleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1917 yılında Rusya’da yaşanan Şubat devrimi, Çarlık rejimini sonlandırırken baskı altında tutulan halklar arasında da milli uyanışı başlatmıştır. Bu milli hareket, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)’nin kurulmasına vesile olmuştur. Bu cumhuriyet, Müslüman Doğu’da kurulan ilk laik demokratik devlet olarak tarihe geçmiştir. Ayrıca bu cumhuriyet, bağımsız Azerbaycan devlet geleneğinin ilk örneği olması bakımından Azerbaycan tarihinde büyük önem taşımaktadır. 1990 yılından bu yana *Cumhuriyet Günü* resmi bayram olarak kutlanmaktadır.

1988 yılının ilk günlerinde Azerbaycan halkı Ermenistan’ın saldırısına maruz kaldı. Sovyetler Birliğinin yaşananlara sessiz kalmasını fırsat bilen Ermeni yöneticileri, iki yüz bini aşkın Azerbaycanlının yaşadıkları yerlerden sürülmesi talimatı verdi. Moskova yönetiminin yaşananlara göz yummasını protesto etmek için yüzbinlerce Azerbaycanlı 17 Kasım günü Bakü’nün Azatlık Meydanı’nda toplandı ve süresiz eylem başlattı. Bu, Sovyetlere karşı yapılan ilk kapsamlı eylemdi ve bağımsızlığın yolunu açan milli bir hareketti. Çünkü ülkenin bağımsızlığı ilk defa dillendirilmişti. Ayrıca bu eylem, Sovyetler Birliği tarihindeki en büyük kitlesel eylem olarak kayıtlara geçmiştir. Bağımsızlığa giden yolda atılan ilk adım olarak 1992 yılından bu yana 17 Kasım, *Milli Dirçeliş Günü* olarak kutlanmaktadır.¹⁹⁵

1828 yılında İran ve Rusya’nın aralarında imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan’ın kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmasından sonra Azerbaycanlıların bir kısmı kendi topraklarından kovulmuş, birbirlerinden zorla

¹⁹⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

ayrılmıştır. Bu nedenle dünyanın farklı ülkelerinde milyonlarca Azerbaycanlı yaşamaktadır.

Azerbaycan halkını birbirinden ayıran sınır ise Aras nehri olmuştur. Bu nehrin her iki yanı dikenli tellerle sarılıp Rus askerleri tarafından korunmaya alınmıştır. Sovyetler Birliğinin son demlerinde 31 Aralık 1989'da Ebulfez Elçibey'in talimatı ile Aras nehri'nin kıyısında yürüyüşler yapılmış ve dikenli teller aşılmıştır. Böylece nehrin iki yakasına toplanan Azerbaycanlılar birlik ve beraberlik sloganları ile dünyaya tek bir millet oldukları mesajını vermişlerdir.¹⁹⁶

1993 yılında Haydar Aliyev'in kararı ile 31 Aralık, *Dünya Azerbaycanlılar Dayanışma Günü* olarak kutlanmaya başlandı. Halen kutlanmaya devam eden bu bayram, özellikle dünyanın dört bir tarafında yaşayan Azerbaycanlıların birbirleri ile olan bağlarını güçlendirmek, aralarındaki birlik ve beraberliği her yıl bir kez daha hatırlatmaktadır.

20 Ocak 1990 yılında Sovyet ordusunun Azerbaycan halkına yönelik gerçekleştirdiği katliam, Azerbaycan milletinin tarihinde en kanlı trajedilerden biri olarak kabul edilmiştir. Yapılan katliama sessiz kalan dünya insanlığı için ise kara bir leke olarak tarihe geçmiştir.

Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından saldırıya uğradığı sırada, Sovyet yönetimi bu durum için önlem almak yerine büyük bir askeri birlikle Azerbaycan'a girmiş, kadın, çocuk ve yaşlı demeden silahsız sivilleri katletmiştir. 137 kişi öldürülmüş, 700 kişi yaralanmış ve 800'den fazla kişi de gözaltına alınmıştır. 20 Ocak'ta bağımsızlık uğruna şehit olanlar Şehitler Hiyabanına defnedilmiştir.¹⁹⁷ Bu olay bağımsızlık hareketlerini daha da perçinlemiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin dönüm noktası olarak kabul edilen "*Kanlı Ocak*" tan bir buçuk yıl sonra Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir.

¹⁹⁶ Eldeniz Abbaslı, "*Dünya Azerbaycanlılarının Dayanışma Günü*", (Çevrimiçi) <http://www.turansesi.com/>, 13.02.2017.

¹⁹⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

O tarihten bu güne her yıl, *20 Ocak 1990 Şehitlerini Anma Günü* adıyla ülke çapında anma törenleri düzenlenmektedir.

Bağımsızlık Sonrası Kutlanılan Günler

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan takvimi incelendiğinde daha çok milli olayların anma ve kutlama günleri arasında olduğu dikkat çeker. Yukarıda yazılan günlere ilaveten, bağımsızlık sonrası dönemde ele alacağımız aşağıdaki günler de Azerbaycan'da kutlanmaya başlamıştır:

Sovyetler Birliği'nin 20. yüzyılın sonlarına doğru çöküşünün ardından bağımsızlık için mücadeleden hiç vazgeçmeyen Azerbaycan halkının siyasi tarihinde bir dönüm noktası yaşanmıştır. 30 Ağustos 1991 yılında gerçekleştirilen olağanüstü oturum ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlık Bildirisi onaylanmıştır.

29 Aralık 1991'de Azerbaycan'da referandum yapılarak halka, Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlığı anayasa tasarısını onaylayıp onaylamadıkları sorulmuştur ve halk bağımsızlıktan yana oy kullanmıştır. Böylece 18 Ekim 1991'de yapılan tarihi oturumda "Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlığı" hakkındaki anayasa tasarısı oy birliği ile kabul edilmiştir.¹⁹⁸ Ve bu tarihin anısını yaşatmak için *18 Ekim Azerbaycan Cumhuriyeti Bağımsızlık Günü* resmi takvimde yerini almıştır.

Azerbaycan Milli Meclisi, Mayıs 1992 yılında bestesi Üzeyir Hacıbeyov'a ve şiiri Ahmet Cevad'a ait olan Azerbaycan İstiklal Marşı'nı onayladı. Bağımsız bir devletin emaresi İstiklal Marşını takiben üç renkli ve ay yıldızlı olan Devlet bayrağı ile Devlet armasını da onaylamıştır.¹⁹⁹

Bağımsızlığın ardından Azerbaycan'da yeni bir Anayasanın yapılması ihtiyacı doğdu. Bu ihtiyaca binaen Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in başkanlığında özel bir

¹⁹⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

¹⁹⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

komisyon kuruldu. 12 Kasım 1995'te haklın iradesi gözetilerek yapılan referandum ile yeni bir Anayasa kabul edilmiştir.

Azerbaycan'ın tarihi sürecinde 1921, 1925, 1978 olmak üzere kabul edilmiş Anayasalar olmasına rağmen 1995 anayasası, ilk bağımsız Azerbaycan Anayasa'sıdır ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet geleneğinin temelleri bu ilk defa bu Anayasa ile atılmıştır. Ayrıca 1995 Anayasası diğer Anayasalar ile kıyaslandığında ülkenin yeni tarihi gelişimini yansıtmaya açısından önemlidir ve *12 Kasım Anayasa Günü* adıyla resmi olarak anılmaktadır.²⁰⁰

18 Ekim 1991'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı, ilk yıllarda yaşanan devletin ordu ve güvenlik organları da dâhil olmak üzere, hemen hemen tüm kurumlarındaki yetersizliğini ve siyasi iktidar boşluğunu doldurmaya yetmemiştir. Bu boşluğu fırsat bilen Ermenilerin saldırıları her geçen gün artmış ve ülkedeki durumun daha da gerilmesine neden olmuştur.

Siyasi iktidar mücadelelerinin yaşandığı 1993 yılının yazında Azerbaycan, bir iç savaşın eşiğine gelmiştir. Hal böyle olunca Azerbaycan halkı Haydar Aliyev'in Nahçıvan'dan Bakü'ye gelmesi için yoğun talepte bulunmuştur. Ülkeyi bu zorlu günlerinde yalnız bırakmayan Haydar Aliyev 9 Haziran 1993 yılında yönetime geri dönmüş ve hemen akabinde 15 Haziran 1993'te Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Başkanı seçilmiştir.²⁰¹

Haydar Aliyev, yılların vermiş olduğu politika tecrübesi ile ülkedeki kaos ortamını kontrol altına almış ve toplumsal mutabakatı sağlamıştır. Ayrıca onun Azerbaycan yönetimine geçmesi ile ülkede sosyal, siyasi, ekonomik anlamda yaşanan somut değişimler ile uluslararası kural ve ilkelere dayanan bağımsız devlet yapılanma süreci başlamıştır.

²⁰⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

²⁰¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları ve Anım Günleri, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

Böylece, 15 Haziran, *Azerbaycan Halkının Milli Kurtuluş Günü* olarak tarihe geçmiştir. 1997'den itibaren Milli Meclis kamuoyunu göz önünde bulundurarak bu tarihi gün, bayram olarak ilan etmiştir.

Dünyada sayılı medeni devletler arasına giren Azerbaycan için, milli ve manevi değerlerini hatırlatan günlerini korumak ve anmak bağımsızlığa vurgu yapan ve gelecek kuşaklara bilgi aktarımı yapan kimlik politikalarındandır.

Tüm bu milli günler dışında takvimde dini bayramlar olan kurban ve ramazan, Azerbaycan'da ilk kez resmi tatil olarak bağımsızlık sonrası dönemde kabul edilmiştir.

SONUÇ

Bağımsızlığını yeni kazanmış her devlet gibi milli kimlik, aidiyet ve birliktelik, Azerbaycan'ın da en acil ihtiyaçlarıydı. Bu ihtiyaçlara binaen bağımsızlık sonrasında Azerbaycan, milli ve ulusal bir kimlik inşa etmek için birtakım kimlik politikaları uygulamıştır.

Çok yönlü, çok güçlü, iyi düşünülmüş, bazen ustaca ve akıllıca bazen de acımasızca uygulanmış bir *Sovyet insanı* projesinden sonra ulusal bir kimlik inşa etmek, bağımsız Azerbaycan'ın yüzleştiği en büyük problemdir. Fakat milletleşme sürecinin en erken başladığı Sovyet ülkesi olması ve bu sürecin neredeyse yüz yıllık bir geçmişe dayanması, bağımsızlık sonrası ilk hükümetlerin ve başkanlarının en büyük avantajlarıdır.

Meseleye bu iki noktadan bakıldığında, bağımsızlık sonrası yürütülen pek çok kimlik politikasının orijinal olmaktan çok, Rus-Sovyet politikalarını bertaraf etmek ve tersine çevirmek yahut eskiden zaten tartışılmış, denenmiş hatta geçici bir süreliğine de olsa uygulanmış olan politikaları yeniden hayata geçirmek şeklinde olduğu görülmektedir.

İlk etapta, kimlik politikasının ideolojisini şekillendirmek için takip edilen ana unsurun *Türkçülük* olduğu fakat daha sonra yerini *Azerbaycancılık* fikrine bıraktığı görülür. Etnik farklılıkları göz önünde bulunduran ve coğrafi bir adlandırmaya dayalı geliştirilen bu politika değişikliğini hem yeni bağımsız devletin iyi bir manevrası hem de uygulanan politikaların durağan değil gelişen bir şekilde seyretmesi bakımlarından olumlu değerlendirilmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Azerbaycan Cumhuriyetinin bağımsızlık sonrası kimlik politikalarının uygulama şekilleri, Sovyetler dönemi ile kıyas edildiğinde, Sovyetlerin ekseriyetle dayatmacı ve onur kırıcı teamüllerine nazaran milli gururu okşayan, köklü bir tarihe atıf yapan, bağımsızlık ve özgürlüğü vurgulayan, birleştirici ve kapsayıcı bir üslupla hayata geçirildikleri dikkati çeker.

Usul ve tarz olarak, Sovyetlerin cebren ve tepeden inme yöntemlerinin aksine; komisyonlar kurarak, bu komisyonlara işinin ehli ve halkın saygısına sahip kimseleri getirerek ve halka mal ederek yapılmaya çalışıldığı ilk bakışta dikkat çeken hususlardandır.

Kimlik politikası açısından Azerbaycan hükümeti genel olarak eğitim, kültür, dil, din, tarih yazımı alanlarına ehemmiyet vermiştir. Bu alanlarda uyguladığı politikalar referandum, kararname/ferman, komisyon, kanun-anayasa gibi organlarla belirlenmiş; dergi, ansiklopedi, gazete, televizyon, radyo, ders kitapları vb. enstrümanlar ile de hayata geçirilmiştir.

İlk uygulamaların, paranın üzerindeki resimlerin değiştirilmesi, belli başlı yer ve bina adlarının değiştirilmesi gibi daha çok göz önünde bulunan şeylere yönelik olduğu, nispeten kolay fakat dikkat çekici olan, genel fotoğrafı değiştirmeye yönelik uygulamalar olduğu söylenebilir. Daha sonraki politikalar ise dil, din, eğitim gibi daha karmaşık fakat daha kalıcı alanları kapsamaktadır.

Kimlik politikalarının hazırlanmasında ve uygulanmasında Azerbaycan sınırları dışında yaşayan Azerbaycanlıların da unutulmadığı görülmektedir. Bağımsızlığın daha ilk dönemlerinden itibaren diasporadakilerin anavatanla ilişkilerini geliştirmeye yönelik uygulamalara ve bilhassa kimlik vurgusu yapan faaliyetlere ehemmiyet verilmiştir.

Bağımsız Azerbaycan'ın milli kimlik yaratma sürecindeki tablosuna genel olarak bakıldığında, geliştirilen politikaların başarı ile uygulandığı, Sovyet döneminin dayattığı pek çok menfi unsurun hafızalardan silindiği, insanların, hayatın her alanında tamamen Azerbaycanlı olmaya ve kendi milletlerine sarılmaya teşvik edildiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Agamalıyev, Rahim: (Çevrimiçi) “*Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Sistemi*”, **Milli Eğitim Dergisi**, 1999, s.144, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/144/agamaliyev.htm 31.12.2016.

Agamalıyev, Rahim: “*Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Sistemi*”, **Milli Eğitim Dergisi**, 1999.

Akhundova, J.: “*Azerbaycan’da Sosyoekonomik Dönüşüm ve Eğitim*”, **Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi**, C. 01, S. 01, 2016, s. 8-13.

Akpınar, Yavuz: “*Hüseyinzade Ali Turan Bey’in Arşivinden: 1 Azerbaycanlı Şair Muhammed Hadi (1879-1920)’nin Bilinmeyen Bir Şiri: Kahraman Türk Askerlerine*”, s. 1-7, (Çevrimiçi), http://huseyinzadealituran.com/uploads/files/109b8917c35b8a9df93db210ef6aee3d_741.pdf, 12.06.2016.

Akpınar, Yavuz:

“Hüseyinzade Ali Turan Bey’in Arşivinden: 1 Azerbaycanlı Şair Muhammed Hadi (1879-1920)’nin Bilinmeyen Bir Şiiri: Kahraman Türk Askerlerine”, (Çevrimiçi) http://huseyinzadeali.turan.com/uploads/files/109b8917c35b8a9df93db210ef6aee3d_741.pdf, 12.06.2016.

Akpınar, Yavuz:

“Hasanbey Melikzâde Zedâbî”, **DİA**, C. 16, 1997, s. 362-363.

Akpınar, Yavuz:

“RESULZÂDE, Mehmed Emin”, **DİA**, C. 35, 2008, s. 2-5.

Akpınar, Yavuz:

“TÜRK”, **DİA**, C. 41, 2012, s. 503.

Akpınar, Yavuz:

“TURAN, Ali”, **DİA**, C. 41, 2012, s. 408-410.

Akpınar, Yavuz:

“VAHAPZADE, Bahtiyar”, **DİA**, C. 42, 2012, s. 426- 428.

Alkan Ö., Sevinç/İmanbeyli, V.:

Azerbaycan’da Din ve Kimlik, Küre Yayınları, İstanbul, 2014.

- Anderson, Benedict: **Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması**, (Çev.) İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2014.
- Aydingün, İsmail/Balım, Çiğdem: **Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna Türk Dilli Halklar- Türkiye ile İlişkiler**, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2012.
- Babashova, Zhala: “*Milli Mücadele Şairi Bahtiyar Vahapzade*”, **Turkish Studies**, C. 9, S. 12, 2014, s. 9-16.
- Bal, Halil: **Türk Dünyasına Bakışlar, Mehmet Saray’a Armağan**, Da Yayıncılık, 2002.
- Baykara, Hüseyin: **Azerbaycan’da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1996.
- Bilgin, Nuri: **Kimlik İnşası**, Aşina Kitaplar, İzmir, 2007.
- Celkan, Hikmet Yıldırım: **Ziya Gökalp’in Eğitim Sosyolojisi**, MEB Yayınları, İstanbul, 1990.

Crystal, David:

Dillerin Katli: Bir Dilin Ölümü Bir Milletin Ölümüdür, (Çev.) Gökhan Cansız, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Duman, M. Zeki:

“Fransız Devriminin Politik Sonuçları Ve Tocqueville’in Devrime İlişkin Görüşleri”, **Sosyoloji Dergisi**, S. 19, 2008, s. 103-119.

Elekberov, Faiq:

“Bəhtiyar Vahabzadənin Yaradıcılığında Azərbaycan Milli İdeyasına Münasibət”, Beynəlhəq Bəhtiyar Vahabzadə Simpoziumunun Materialları, Bakı-Azərbaycan, 13-15 Dekabr 2012, s. 175-181.

Eldeniz Abbaslı:

(Çevrimiçi) *“Dünya Azərbaycanlılarının Dayanışma Günü”*, <http://www.turansesi.com/>, 13.02.2017.

Ergün, Ayça:

“Azerbaycan’da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”, **Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2010, s. 139-160.

Eroğlu, Mehmet Ali v.d.:

“Azerbaycan’da Eğitim Hizmetleri Sunumunun Genel Özellikleri Ve Sorun Alanları”, Abdullayev, Alikram ve Zengin, Eyüp, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, C. 1, S. 01, 2012, s. 75-106.

Garibova, Jale:

Sovyet Sonrası Dönemde Türk Dilli Halklar Dil Sorunu Yeniden Biçimlenen Kimlikler, (Edit.) Sema Arslan- Rena Salehova, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara, 2012.

Gasımova, Mehriban:

“Azerbaycan’da Milli Kimliğin Oluşumunda Dinin Rolü”, (Dan.) Zeki Arslantürk, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2006.

Genceli, Mehdi:

“Hüseyin Cavid’in İstanbul Mektupları ve Osmanlı Matbuatında “Cavid” İmzası”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, S. 31, 2014, s. 239-264, s. 245.

Gordon, Marshall:

Sosyoloji Sözlüğü, (Çev.) Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Göka, Erol: **İnsan Kısım Kısım: Topluluklar, Zihniyetler, Kimlikler**, Odak Yayınları, Ankara, 2004.

Gökalp, Ziya: **Türkçülüğün Esasları**, (Haz.) Mete Cengiz, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2001.

Günay, Bekir: “Orta Asya’da Arayış Sosyal Gen ve Yeni Modeller”, **Bilge Stratejisi Dergisi**, C. 1, S. 1, Güz 2009, İstanbul.

Günay, Ünver: **Eğitim Sosyolojisi Dersleri**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1995.

Gürsoy, Şahin: “*Milli Kimlik Oluşumunda Dinin Rolü*”, (Dan.) Niyazi Usta, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 1996.

Hacısalıhoğlu, Fuat: “*Azerbaycan’da Ulusal Tarih Yazımı*”, **History Studies: International Journal of History**, 01 April 2012, Vol. Special Issue (Enver Konukçu Armağanı), s. 173-194.

Haldun, İbn: **Mukaddime**, (Çev.) Zakir Kadiri Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1990.

Həbibbəyli İsa:

Cəlil Məmmədquluzadə Əsərləri, Dörd Cildə I Cild Nəsr, dram əsərləri, satirik şeirlər, tərcümələr, (Redaktor) Vaqif Məmmədov, Öndər Nəşriyyat, Bakı, 2004, s. 4.

Hesenli, Cemil:

Azərbaycan'da **Milli Mesele: Siyasi Rehberlik ve Ziyahlar 1954-1959**, Adiloğlu Yayıncılık, Bakü, 2008.

Heyet, M. Rıza:

(Çevrimiçi) “*Azərbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası*”, s. 2.
<https://www.google.com.tr/#q=HEYET+M.R%C4%B1za%2C+Azerbaycan+Milli+H%C3%BCk%C3%BCmeti%E2%80%99nin+Kurulu%C5%9Fu+ve+DilPolitikas%C4%B1>, 03.05.2014.

Heyet:

“*XX. Yüzyıl Azərbaycan Edebiyatı*”, **Azərbaycan Türk Edebiyatı**, C. 4, (Çevrimiçi)
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/11024,azerbaycanxxyyturkedebiyatigirispdf.pdf?0>, 12.06.2016.

İpek, Ali:

Azərbaycan Tarihi'ne Giriş, Lalezar Kitabevi, Ankara, 2007.

Karakaş, Mehmet: “*Türkiye’nin Kimlikler Siyaseti ve Sosyolojisi*”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, C. 8, S. 2, 2013, s. 1-44.

Karakılıç, Cem/Aydın, Oğuzhan: “*Azerbaycandaki Latin Alfabesi Tartışmalarına Türkiyedeki Azerbaycan Matbuatının Bakışı*”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED) 43**, Erzurum, 2010, s. 181-203.

Karayev, Yaşar-Akpınar, Yavuz: “Mehmedquluzâde, Celil”, **DİA**, C. 28, s. 545.

Karayev, Yaşar-Akpınar, Yavuz: “MEHMED, Hâdî”, **DİA**, C. 28, 2003, s. 488-489.

Karayev, Yaşar: “Hüseyin Câvid”, **DİA**, C. 18, 1998, s. 534-536.

Kentel, Ferhat: **Yeni Bir Dil Yeni Bir Toplum**, Bilsam Yayınları, Malatya, 2012.

Memmedli, Şureddin: “*Ahıskalı Ömer Faik Numanzade’nin Edebi Kişiliği ve Bir Makalesi*”, s. 39. (Çevrimiçi) http://www.ahiska.org.tr/wp_pdf/sayi13/parcali/39_sayi13.pdf, 10.06.2016.

Musai, Musa: *“Türkiyeli ve Makedonyalı Arnavutların Sosyal ve Dini Kimlik Algulamaları”*, (Dan.) Veysel Uysal, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 1998.

Mustafayev, Beşir: *“Resulzade Dönemi Ve Yaşanan Terör Olayları (1918-1920)”*, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, C. 2, S. 2, 2013, s. 205-231.

Mürselov, Cemal: *“Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan’da Dinin Hukuki Çerçevesi Ve Teşkilat Yapısı”*, **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, C. 6, S. 11, s. 127-150.

Nerimanoğlu, Kâmil Veli: *“Azerbaycan’ın Devlet Dili Siyaseti”*, (Çevrimiçi) <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=357558>, 20.12.2015.

Osmanlı, Veli: *Azerbaycan Romantizmi I. Cild*, (Redaktoru) Rafael Hüseyinov, Bakı, 2010, s. 30

Özdemir, Hakan:

“Ulus Devlet Ve Ulusçuluğun Küreselleşmeyle Etkileşimi: Vazgeçilemeyen Ulus Devlet, Yükselen Ulusçuluk”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. XIV, S. 1, Haziran 2012, s. 39-59.

Özkırımlı, Umut:

Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1999.

Paşayeva, Ganira:

“Azerbaycan-Türkiye İşbirliği ve Diaspora Teşkilatlarının Stratejisi”, **Ermeni Araştırmaları**, 2010, S. 35, s. 133-144.

Renan, Ernest:

What is A Nation, Becoming National: A Reader, (Ed.) Eley, Geoff and Suny, Ronald G., New York and Oxford: Oxford University Press, 1996.

Resulzade, Mehmed Emin:

Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti), (Haz.) Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağrı; Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, İstanbul, 1990.

Rosenthal, M. / Yudin, P.:

Felsefe Sözlüğü, (Çev.) Aziz Çalışlar, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1997.

Roy, Olivier: **Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi**, (Çev.) Mehmet Moralı, Metis Yayınları, İstanbul, 2009.

Rutherford, J. / Stuart, A.: **Kimlik; Topluluk, Kültür, Farklılık**, (Çev.) İrem Sağlamer, Sarmal Yayınları, 1988.

Schendel, W. V./Zürcher, Erik J.: **Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları 20. Yüzyılda Milliyetçilik, Etnisite ve Emek**, (Çev.) Selda Somuncuoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Seferov, Rehman/Akkuş, Akif: *“Azerbaycan Nüfusunun Eğitim Açısından Analizi”*, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2005, S. 13, s. 357-376.

Smith, Anthony D.: **Milli Kimlik**, (Çev.) Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Sönmez Selçuk, Senem: *“Dünden Bugüne Milliyetçilik: Küresel Dünyada Yükselen Sesler”*, **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2012, C. 12, S. 3, s. 117-136.

- Süleymanlı, Ebulfez: **Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.
- Sünbül, Tahir: **Azerbaycan Dosyası**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 5, Ankara, 1990.
- Swietochowski, Tadeusz: **Russian Azerbaijan 1905-1920**, Cambridge University Press, New York, 1995.
- Şimşek, Ufuk / Ilgaz, Selçuk: “*Küreselleşme ve Ulusal Kimlik*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 9, S. 1, 2007, s. 189-199.
- Şimşir, Bilal: **Azerbaycan’da Türk Alfabeti**, TDK Yayınları, Ankara 1991.
- Şirin, Hatice: “*Türklerde Alfabe ve Kimlik*”, **Yeni Türkiye Yayınları**, C. 13, Ankara, 2002, s. 749-750.
- Tağıyev, Kövser: “*Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan’da Din Eğitiminin Gelişimi*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 6, S. 28, 2013, s. 380-389.

- Taştan, Abdulvahap: “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, **Bilig**, No: 25, 2001, s. 1-39.
- Tosun, İsa: “Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, **The Journal Of Europe-Middle East Social, Science Studies**, 2016, Volume: 2 S. 2, s. 217-251.
- Tural, Sadık: **Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- Uca, Alaattin: “Dr. Hüseyinzade Ali Bey”, **Türk Yurdu**, C. 100, S. 288, 2011, s. 1-12.
- Weber, Max: **Sosyoloji Yazıları**, (Çev.) Taha Parla, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
- Yakici, Ali / Savaşkan, Vafa: “Azerbaycan’daki Okullarda Edebiyat Eğitiminin Tarihî Gelişimi Ve Edebiyat Eğitimi Programları”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, Erzurum, 2016, s. 469-483.

- Yaşar Karayev/Yavuz Akpınar: “*Celil Memmedquluzade*”, **DİA**, C. 28, 2003, s. 543-545.
- Yeşilot, Okan: “*Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi'nin Hayatı ve Fikirleri*”, **OAKA**, C. 4, S. 7, s. 97-121.
- Yıldız, Süleyman: “*Kimlik Ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği*”, **Millî Folklor**, 2007, Yıl 19, S. 74, s. 9-16.
- Yılmaz, Reha/Sayın, Fatih M.: “*Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Ögeler ve Denge Politikasına Yansımaları*”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2013, S.1, s. 23-42.
- Yüce, Nuri: “*Hüseyn Cavid ve Türkiye*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 38, S. 38, 2008, s. 218-237.
- Yüce, Nuri: “*AĞAOĞLU, Ahmet*”, **DİA**, C. 1, 1988, s. 464-466.

.....: Ebulfez Elçibey, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_843_tr.html, 16.03.2017.

.....: Haydar Aliyev, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_842_tr.html, 16.03.2017

.....: İlham Aliyev, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_842_tr.html, 16.03.2017.

.....: İlham Aliyev, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_841_tr.html, 16.03.2017.

.....: Azerbaycan'dan İsim Yasağı, (Çevrimiçi)
<http://www.timeturk.com/tr/2013/03/04/azerbaycan-dan-isim-yasagi.html>, 23.01.17.

.....: Bayrak Hakkında, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_427_tr.html, 22.12.2015.

.....: Diaspora, (Çevrimiçi)
http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.58f5d98bf2cc65.43127296, 09.01.2017.

.....: Diaspora Faaliyeti, (Çevrimiçi)
http://www.azerbajans.com/content_494_tr.html, 06.01.2017.

.....: Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Azerbaycan Cumhuriyeti Yeni Anayasa Tasarısında Devlet Dili Maddesinin Detaylı Olarak Görüşüldüğü Toplantıda Konuşması, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyevheritage.org/tk/7360077.html>, 08.11.2016.

.....: Kültürün Gelişimi, (Çevrimiçi)
http://www.azerbajans.com/content_1028_tr.html, 23.01.2017.

.....: Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in, Kitab-ı Dede Korkut Destanının 1300. Yıldönümü İle İlgili Cumhuriyet Sarayında Düzenlenen Törende Konuşması, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyevheritage.org/tk/4341686.html>, 09.02.2017.

.....: Azeri Televizyonunda Türkçe Yasağı,
(Çevrimiçi) <http://www.hurriyet.com.tr/azeri-tv-sinde-turkce-yasagi-7689002>,10.02.2017.

.....: Turizm sektörünün gelişimi, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_1037_tr.html, 10.02.2017.

.....: Şehitler Hıyabanı, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_1540_tr.html,16.03.2017.

.....: 1918-1920'lerde Basılmış Paralar ve Değerli
Kâğıtlar, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_846_tr.html,10.03.2017.

.....: Sovyet Dönemi Paraları, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_847_tr.html, 12.03.2017.

.....: Bağımsızlık Dönemi Paraları, (Çevrimiçi)
http://www.azerbaijans.com/content_848_tr.html, 12.03.2017.

.....:

Azərbaycan Cumhuriyeti Resmi Bayramları Ve Anım Günleri, (Çevrimiçi) <http://lib.aliyev-heritage.org/tk/85549954.html>, 13.02.2017.

.....:

Turizm sektörünün gelişimi, (Çevrimiçi) http://www.azerbaijans.com/content_1037_tr.html, 10.02.2017.

.....:

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Elektron Kitabları Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası, (Çevrimiçi) Nəmanzadə Ömər Faiq, <http://calilbook.musiqi-dunya.az/n.html>, Erişim Tarihi: 21.05.2017.

.....:

“**Azərbaycan Ülke Raporu**”, Dış İşleri Bakanlığı Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı Ankara, 1995.

.....:

Azərbaycan Ülke Raporu, Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı, Ankara, 1993.